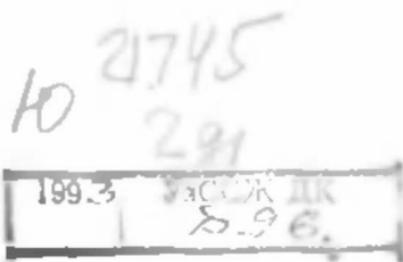

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

*ОЛМОС
КАМАР*

Тошкент «Ўқитувчи» 1992

Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан босиб чиқарилган 1982 йилги нашрига мувофиқ муҳаррир *Х. Ҳайитметов* кузатуви остида қайта нашр қилинди.

4702620201—52
Қ—————15—92
353(04)—92

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1992

ISBN 5645016262

БИРИНЧИ БОБ

Офтоб Чотқол тоғлари ортидан жуда катта бўлиб чиқди-ю, юқорига кўтарилган сари кичрая бошлади. Тошкентнинг шарқий томонида, учинчи қаватнинг айвонида турган Аброрнинг назарида, қуёш тоғ қиррасида бир лаҳза тўхтаб, шаҳарга синчиклаб қараб олгандай кўринди. Унинг югурик нурлари тунука ва шифер томлар, асфальт ва бетон кўчаларга ёйилиб, дарёдай бетиним ҳаракатланаётган ранг-баранг машиналар устидан сирганиб ўтади-да, кўкаламзор боғларга, азамат чинорлар ва эманлар орасига сингиб кетади. Бодом, ўрик, шафтоли ва олмалар аллақачон гулдан чиқиб, мева тухкан, энди жийдаларнинг олтин ранг гуллари атрофга муаттар ҳид таратиб, тонги нурлар билан шўх-шўх ўйнашади. Токлар билан анорлар ҳам шу кунларда гулга кирган. Ток гуллаганини Аброр фақат хушбўй узум шарбатини эслатувчи исидан билиб қолади, яшил ранг шўраларини эса ток баргидан кўпда ажратолмайди. Аммо анор гуллари худди яшил барглар орасида ёниб турган олов тилларидай узоқдан кўзга ташланади. Қипқизил, узунчоқ анор гуллари совуқдан жуда қўрқади, тунги салқинда ҳарир япроқларини юмиб, тугунча бўлиб олади-ю, эрталаб офтоб чиқиши билан яна очилади ва нур билан ҳароратга багрини тутати.

Офтоб тоғ устидан баландроқ кўтарилгач, ёруғи кўзни оладиган даражада ўткирлашди. Аброр унинг иссиқ тафтига чидай олмай, тез айвоннинг соя томонига ўтди. Шунда унинг хаёли кечаси ўзи чизган Бўзсув тасвирига кетди. Бундан икки минг йил олдинги давр, Тошкентни ям-яшил қилиб турган анҳор ва ариқлар ҳали қазилмаган пайтлар унинг кўз олдида гавдаланди. Нариги чети Қизилқум саҳросига бориб туташган қақроқ чўл... Бу ерларнинг офтоби шундай сахийки, осмони ҳафталар, ойлар давомида булут кўрмайди, ёз бўйи деярли ёмғир ёгмайди, одам

иссиқдан жон сақлаш учун дарахт соясига ўзини олади. Дарахт эса одам қазиган ариқдан сув ичмаса қуриб қолади.

Инсон билан табиат шу тарада бир-биридан нажот топиб кун кўради. Минг йиллардан бери давом этиб келатган бу ажойиб ҳамкорлик Аброрнинг мураккаб ижодий ўйлари орасидан топилган калаванинг учидек туюлди. У ям-яшил боғ-роғларга, экинзорларга янгитдан кўз ташлар экан, уларнинг ҳаммасида инсон томонидан қайта тирилтирилган табиатнинг иккинчи умри давом этаётганини энди астойдил ҳис қилди. Қутқарилган ҳаёт аслидан ҳам тансиқроқ бўлади, шунинг учун инсонга эргашиб, ариқлардан ёввошгина оқиб бораётган сув ҳам, суғориладиган ерларда кўкариб турган ҳар битта дарахт ҳам, гиёҳ ҳам одамларга ўзини беҳад яқин олади, доим улардан ҳимоя кутади ва бутун тақдирини уларга ишониб топширади.

— Дада, кеч қолмайлик тагин! — Аброрни пастдан қизи Малика чақирмоқда эди. У ҳозир аэропортга бориши кераклигини эслади-ю, истар-истамас пастдаги машинаси олдига тушди.

Вазира эрталабки рейсда Москвага учиши керак эди. Аброр уни болалари билан бирга катта кўчага олиб чиққунча, машинани шошилмай ҳайдаб борди. У шу бугун эрталаб кўнглида пайдо бўлган улкан ва яхлит туйғуни йўқотиб қўймасликка интиларди. Лекин чоррақадан ўтгандан кейин беҳисоб машиналар гирдобига тушди-ю, хаёли кўча ҳаракатининг минг хил майда-чуйдаларига бўлиниб, алаҳсиб кета бошлади.

Эрталаб кўпчилик ишга шошилади, Тошкент кўчалари тирбанд. Аброр машинасини ҳар қанча қис-таб ҳайдаса ҳам, Дархон томондан бориб, шаҳар марказидан ўтгунларича вақт кетиб қолди. Вокзалдан нари аэропорт унча узоқ эмас. Самолётлар учиб-қўнаётган жойдан сал берида темир йўл кўринди. Аброр хира милтираб турган рельслар устидан тесроқ ўтиб олишга интилиб, машинасини учуриб келатганда семофор бирдан бскилди-ю, ола ёғоч йўлни тўсиб олди.

Аброр шоша-пиша тормозни босди, гилдираклар чийиллаб, машинанинг олди юлқиниб, ола ёғочга тегай-тегай деганда тўхтади.

Поезд ҳали кўринмаса ҳам, темир йўл қоровулхонасида қўнгироқ узлуксиз жирингларди. Рўпарада кўздай жуфт турган иккита қип-қизил чироқ, бири ёниб, бири ўчиб, гашни келтирарди.

Вазира билагидаги жажжи соатга кўз ташлаб:

— Вой ўлсин, кечикдим! — деди.— Қайтага нарёқдаги кўприқдан ўтиб келсак бўларди-я!

Аброр қўл тормозни шахт билан тортар экан:

— Нима, Бешёғоч томондан айланиб келаймиди? — деди.

— Шота Руставелидан ўтсак ҳам бўларди-ку. Ҳозир регистрация тугайди. Менинг самолётдаги ўрнимни бировга сотиб юборишса нима қиламан? Кошки билет олиш осон бўлса!

— Ўзингиздан кўринг! Машина эшикда бир соат турди. Тезроқ чиқинг эди...

Вазира орқа ўриндиқда жим ўтирган тўққиз ёшли Зафар билан ўн тўрт яшар Маликага ўгирилиб қаради:

— Мана булар-да! «Биз ҳам борамиз», деб ёпишиб олишмаганда эртароқ чиқардим. Буларни кийинтириб олиб чиқиш осонми?

Аброр Маликанинг силлиқ қилиб таралган ва чиройли ланта боғланган сочига, ўғлининг ҳозиргина дазмолдан чиққан оқ кўйлаги билан жигарранг шортисига тез бир кўз ташлаб олди-да:

— Фақат кийиниш бўлса экан! — деди.— Албатта ясаниш ҳам керак. Уч кишини ясантириб чиққунингизча самолёт кутиб турармиди! У мен — сизни мудом сарғайиб кутадиган!

— Оббо, бирпас кутганингизга шунча миннатми?

— Қанийди бирпас бўлса... Ўн беш йилдан бери аҳвол шу.

Ота-оналарининг бунақа айтишувларига ўрганиб қолган болалар яқинлашиб келаётган поездга қизиқиб қарай бошлашди.

— Малика, қара, паровози иккита экан! — завқланиб ҳичқирди Зафар.

Малика паст товуш билан:

— Бақирма! — деб укасини жеркиди.— Паровоз эмас бу, тепловоз.

Моторлари қудрат билан гуриллаб ишлаётган қўшалоқ тепловозлар оғир юк вагонларини тортиб ўтаётганда машина турган ер силкиниб, лапанглаб кетгандай бўлди.

Сиртларида ёгли доғлар кўриниб турган цистерналар, очиқ платформаларда узоқ ўрмонларни эслатадиган қарагай гўлалари, бўёғи ялтираб турган оч-қизил ҳайдов тракторлари. Станция яқин бўлгани учун поезд секинлаб борарди. Ғалати юкларга мароқ билан қараб турган Зафар:

— Ие, ана, машина ҳам бор экан, дада! — деди.— Худди сизникига ўхшаган. «Жигули!»

Аброр индамади. Малика яна укасининг хатосини тузатди:

— Бизникига ўхшаган эмас. Ботқа маркаси.

— Нега? Сен қасқдан билдинг?

— Бизникининг фараси иккита. Поезддаги «Жигули» тўрт фаралик.

Зафар кейинги платформага қаради-ю:

— Бульдозер! — деб гапни чалғитди.

Вазира шошилмай ўтаётган платформалар ва қизил вагонларга тоқати тоқ бўлиб тикилди:

— Бу мунча узун! Ҳеч охири кўринмайди-я!

Зафар эса бир-биридан қизиқарли юкларнинг мумкин қадар кўпроқ ўтишини, поезднинг янада узунроқ бўлишини истарди.

Ниҳоят, ҳамма вагонлар ўтиб бўлди. Ола ёғочнинг учи кўтарила бошлаган заҳоти Аброрнинг олча ранг «Жигули»си унинг тагидан гизиллаб ўтиб кетди.

Йўловчилар рўйхатга олинадиган ойнабанд бионинг ичи-таши одамга тўла эди. Аброр машинасини шу бинога яқин келтириб тўхтади.

Вазира зрига:

— Нарсаларни Малика олиб кирар! — деди-ю, билети билан паспортини қўлига олганича ичкарига қараб чопди.

Аброр болаларини машинадан тушириб, эшикларни бекитди ва багажникни очди. Чарм чамадонча ёнида узун қора гилофга ўроғлиқ лойиҳалар бор эди. Аброр енгилгина гилофни қабзасидан олиб Маликага берди. Ўзи қўнғир чарм чамадонни кўтарди. Чамадон

унча катта бўлмаса ҳам, зилдай оғир эди. Унинг ичидан ҳандалак ҳиди келарди. «Совғасиз юролмайти!» деб ғижиниб қўйди Аброр ичида.

Ойнабанд эшикдан кирастганларида тепадан диктор қизининг дона-дона қилиб айтган сўзлари эшитилди: «Беш юз ўн учинчи рейс билан Москвага учадиган самолётга пассажирлар чиқарилиши тўxtатилмоқда». Аброр Маликага қараб:

— Ҳали учмаган экан-ку! — деди.

Юкларни тортадиган доира шакл тарозининг олдидан турган Вазира шошилиб келиб, чамадонини Аброрнинг қўлидан олди-да, тарозига элтиб қўйди.

— Хайрият, ҳамроҳлар бор экан, ўрнимни сотгани қўйишмапти! — деди тез-тез нафас оларкан.

Аброр ён-верига дурустроқ қаради-ю, Вазиранинг билетини рўйхатдан ўтказдираётган хушқомат одамни энди таниди.

— Баҳромов ҳам боряптими? — деди хиёл товуши ўзгариб.

Илгари институтда бирга ўқиб юрган пайтларида Аброр тенгдоши Шерзодни доим оти билан атар эди. Лекин орадан ўтган бир қанча воқеалардан кейин уни фамилияси билан атайдиган бўлган эди. Ҳозир Шерзод қўлида ушлаб турган кўк ғилофли паспорт Вазираники эканини таниган Аброр энсаси қотиб ерга қаради.

Бир вақтлар мана шу Шерзод Вазирага уйландиган эди. Унинг катта лавозимда ишлайдиган отаси одам қўйиб, Вазиранинг ота-онасидан розилик ҳам олган эди. Аброр бу ишқаликни бартараф қилиб, Вазирага етишгунча тортган азоблари ҳали ҳам эсидан чиққан эмас.

Эрининг авзойи ўзгарганини сезган Вазира четроқда портфель кўтариб, сигарета чекиб турган ўрта яшар кишини кўрсатиб:

— Шерзод икковлари бирга кетишаётган экан,— деди.

Вазира бунга гўё ҳозир билганга ўхшаб гапиргани Аброрга галати туюлди.

— Ўрнингизни Баҳромов соттирмай турган бўлса, бирга кетишини аввалдан билган экан-да.

Вазира: «У билган бўлса бордир, лекин мен билганим йўқ», демоқчи бўлди-ю, лекин ўзини оқлашга

урингандай кўрингиси келмади. Абборнинг кўзига тикилиб:

— Бунинг нима аҳамияти бор? — деди.

Шу пайт Шерзод қўлида Вазиранинг паспорти ва билети билан шошилиб уларнинг олдига келди.

Шерзод чирояли кулранг костюм кийган эди. Кўкрагида олтиндай ялтираган лауреатлик нишони Абборнинг кўзига энди ташланди. Шерзод Абборнинг лаби қимтилиб, қоши чимирилиб кетганини пайқади-да, овозига расмийроқ тус берди.

— Аббор Аъзамович, салом!

Аббор унга атайлаб қўл бермади, фақат бош ирғаб алик олди. Вазира билети билан паспортини Шерзоднинг қўлидан олиб тез сумкасига солди.

Шоша-пиша ташқарига чиқдилар. Москва самолетига кенг майдоннинг нариги четигаги улкан бино орқали ўтиб бориларди.

— Чопсак етамиз! — деди Шерзод.

У қирқ ёшга кирган бўлса ҳам, ҳали хипча ва чаққон эди. Вазира Абборнинг тўладан келган оғир гавдасига қаради. Болаларини ҳам югуртириб юргиси келмади.

— Бўлмаса шу ерда хайрлаша қолайлик, — деб аввал ўглини бағрига босди. Шунда Зафар ойисининг қулоғига:

— Ўзи юрадиган танк опкелинг! — деб шивирлашга улгурди.

— Хўп. Маликага платформа туфлими?

Малика бош ирғаб, Вазиранинг бўйнидан қучоқлади:

— Ойижон, тезроқ қайтинг!

Вазира гилофни унинг қўлидан олди. Иккинчи қўлида сумкаси. У Абборга яқин бориб, сумка тутган қўлини унинг олкасига қўйди. Аббор хотинининг ўпишиб хайрлашмоқчи эканини сезди-да, бошини хиёл эгди.

Бўйи эрдан анча паст бўлган Вазира оёқ учида кўтарилиб, унинг лабига лабини қўйди:

— Яхши қолинглар! Кечқурун уйга телефон қиламан! Хайр!

Шу топда улар бир-бирларига жуда муносиб эрхотин бўлиб кўринишди-ю, Шерзод юзини ўгириб ол-

ди. Унинг ҳамроҳи анча нарида шошилиб бормоқда эди. Шерзод билан Вазира унинг кетидан югуришди.

Вазиранинг бели ингичка бўлса ҳам, ўзи анча тўлишган. Баланд пошнасини эҳтиёт қилгандай майда қадамлар билан чопиб кетди. Нарироққа борганда Шерзод унинг қўлидан сумкаси билан гилофини олди.

Самолёт марказий бинога яқин жойда турган экан. Трапни энди олмоқчи бўлишарканда улар етиб боришди ва танбеҳ эшита-эшита самолётга чиқишди. Шерзоднинг ҳамроҳи олдиндаги бўш ўринга ўтирди.

Стюардесса қиз Шерзод билан Вазирани эр-хотин деб ўйлади чамаси, орқадаги учинчи салонга бошлаб бориб, икковини ёнма-ён ўтқазди.

* * *

Болаларини уйга олиб қайтарган Аброр гоҳ тор-мозни, гоҳ газни асабий босар, муюлишларда рулни чирпирак қилиб, машинасини кескин бурарди. Дадаларининг авзойи бузуқлигини сезган Малика билан Зафар орқа ўриндиқда чурқ этмай ўтиришипти.

Шерзод Баҳромов билан бирга чопиб бораётган Вазира Аброрнинг кўз олдидан нари кетмас эди. Шерзод аввал Вазиранинг паспортини қўлида ушлаб тургани, кейин унинг сумкасини қўлидан олгани Аброрнинг эсига тушганда худди кўйлагининг ичига ари кириб қолган одамдай безовталанарди. Озорли туйғулар таъсирида гоҳ машина ҳайдаб бораётгани ҳам эсидан чиқиб кетарди.

У бир чорраҳага яқинлашганда сариқ чироқ ёнди. Аброр машинасини тўхтатиш ўрнига газни қаттиқроқ босди. Чорраҳадан ўтай деганда орқа ойнасига оқ дарпарда тutilган янги «Волга» Аброр минган «Жигули»нинг тумшуги тагидан қаттиқ сигнал бериб ўтиб кетди. Йўл «Волга»ники эди. Агар Аброр дарҳол тор-мозни босиб, тезликни пасайтирмаганда «Волга» уни пачоқлаб кетиши мумкин эди. Лекин шунда ҳам Аброр айбдор саналарди.

Чорраҳадан ўтгандан кейин Аброр отзининг қуруқлаб кетганини, юраги қинидан чиққудай безовта ураётганини сезди ва ёқасининг тугмасини ечиб

қўйди. «Хайрият, милиционер йўқ экан», — деб ўзинга тасалли берди ва машинанинг тезлигини пасайтирди.

Нариги чорраҳанинг қизил чироғи олдида тўхтаб турганда орқасига ўгирилиб болаларига қаради:

— Мен ҳозир сенларни уйнинг олдига олиб бориб қўяман-да, ишга кетаман.— Аброр чўнтагини ковлаб, сертиш бир калит олди.— Малика, ма, эшикни сен очасан.

— Мен ҳам бирпасдан кейин мактабга кетаман-ку.

— Кетсанг, калит Зафарда қолади.

Зафар бу гапдан мамнун бўлиб:

— Мен иккинчи сменага бораман,— деди.

Малика укасига қараб:

— Мен келгунча сен кетиб қолсанг, калитни қаердан оламан? — деди. Кўк чироқ ёнди. Аброр машинани юргизди-ю, йўлга қараб бораётди:

— Зафар,— деди,— сен калитни қўшниларга ташлаб кетасан.

— Хўп, дада.

— Малика, холодильникдаги кечаги ошни илтиб ейсанлар.

— Дада, мен тухум қовуриб есам-чи? — деди Зафар.

— Ўзингми? Йўқ, газ жуда хавфли нарса. Малика эртaroқ келса қовуриб беради.

Аброр болаларининг ташвиши билан хаёлини банд қилишга интилаётган бўлса ҳам, лекин самолётда кетаётган Вазирани нотаниш одамлар Шерзоднинг хотини деб ўйлашлари мумкинлиги яна кўнглига келиб, кўйлаги ичига кириб қолган аридай безовта қила бошлади. У Вазиранинг ўпишиб хайрлашаётгандаги нафис лаблари тафтани хаёлида қайта тиклар экан, арини кўйлаги ичидан қувиб чиқаришга интилиб кўрди. Ахир у хотинига ишонади-ку! Шерзоднинг қаршисида ўзини осойишта тутса бўлмасмиди! Ун беш йилдан бери бир ёстиққа бош қўйиб юришибди. Вазира дарров Шерзодга қараб оғиб кетмас, ахир! Тажрибасиз гўр куёв болага ўхшаб, бунчалик хавотирга тушиб, безовталаниб қолиш заифлик белгиси эмасми? Болалари катта бўлиб қолишган. Ана, Малика: «Дадам рашк қиляпти?» деб ҳайрон бўлиши мумкин. Йўқ, бу кўйга тушиш уят!

Ақли шундай дейди-ю, лекин кўнгли бу гапга қулоқ солмайди. Ўзини янгича тарбия курган зиёли одам деб биладиган Абрордан ташқари унинг ичида ўтган авлодларнинг ирсий туйгуллари билан яшайдиган бошқа Аброр ҳам бор. Эрталабдан шунча шошилиб, машинани шунчалик қувиб ҳайдаб қилган иши — жуфти ҳалолани аламзада рақиб Шерзодга ишониб топшириб, узоқ сафарга бирга жўнатгани бўлдимми? Чапани табиат Аброр буни, «латта эрнинг бемаъни иши!» деб, зиёли Аброрни ари каби чақади. Урушдан олдинги Тошкент маҳаллаларида бунақа эрни йигитлар икковорага қўшмай қўйишарди. Асрлар давомида шарқ қизининг бокира садоқатига ўрганган йигитлар ўз хотинларининг чиройинигина эмас, ҳатто унинг овозидаги нафосатни ҳам бегона эркакларга раво кўрмаганлар. Шунинг учун аёллар юзларини беркитишдан ташқари, овозларини ҳам бегона эркакларга эшиттирмасликка ҳаракат қилганлар. Янгича тарбия кўрган маданий Аброр, албатта, бунинг ҳаммасини «эскирган тушунчалар» деб кулги қилади. Вазиранинг эркаклар қатори институтда ўқишини, ёқтирган соҳасида ишлашини, зарур бўлганда командировкаларга ҳам боришини «кўпга келган тўй» деб ҳисоблайди. Лекин барибир хотинининг поклиги ва садоқати унга ҳам шу даражада азизки, бу садоқатга биров нарса озгина соя солгудай бўлса, то шу соя ўртадан кўтарилмагунча ўзини ари талаётгандай безовта ва нотинч сезади. Мана, ҳозир Вазира Шерзод билан узоқ сафарга бирга кетди. Аброр Шерзоднинг олғирлигини, аёллар билан муомалага усталлигини, Абрордан қасдини олиш учун бутун маҳоратини, бор ҳунарини ишга солишини яхши билади. Зиёли Аброр: «Вазира ҳам ёш қизча эмас-ку, ўзини ҳимоя қила билар», деб уни тинчитмоқчи бўлганда, боболардан ўтган гайир бир туйғу: «Суйган хотинингни Шерзоддай шайтон рақибинг билан бирга сафарга жўнатишга қандай кўнглинг бўлди?!» деб уни ёзгиради.

Аброр кўнглидаги мана шу гулгулани босолмай асабийлашган ҳолда ўзлари турадиган тўрт қаватли уйнинг ҳовлисига машинани буриб кирди. Бу ерда у тагидан қирқилган ёш дарахтларни, дўплайиб турган тупроқ уюмларини ва чанг-тўзон кўтариб ўтаётган

самосвалларни кўрди-ю, Шерзодга қарши исён қилаётган туйғулари баттар хуруж қилди.

Ушанда ҳам Вазира: «Шерзод билан гапиришинг, бирга ўқигансизлар, орага тушган губорлар шу билан тарқаб кетади», деб уни қўймаган эди. Бўлмаса Аброр Шерзод Баҳромовнинг кабинетига ҳеч қанақа илтимос билан боришни истамас эди. «Ўзингиз учун эмас, маҳалла учун борасиз,— деди Вазира.— Ўша лойиҳа Шерзоднинг ихтисирида экан. Тўхтатаман деса ҳозир тўхтатади. Агар унинг тасдиғидан ўтиб, юқорига чиқса, кейин ишингиз ўн баробар қийин бўлади».

Ўзи ҳам лойиҳа институтида ишлайдиган Аброр Вазиранинг сўнги гаплари ҳақлигини яхши биларди. Шунинг учун у мураккаб туйғуларини ичига ютиб, Шерзоднинг ҳузурига борди.

Шерзод кабинет тўрида учта телефон қўйилган стол ортида ўтирган экан. У бошлиқ бўлган бўлимнинг лойиҳачиларидан икки киши янги чизилган эскизларни очиб, Шерзодга кўрсатишастган экан. Шерзод эшикнинг берухсат очилганидан қовогини солиб, бошини кўтариб қаради. Лекин Аброрни кўриб бехиёсан ўрнидан кўтарилди. Унгу сўлга айланиб турадиган чарм креслосининг ёнидан анча берига келиб, Аброр билан қууқ кўришди. Эскиз кўрсатётган лойиҳачилар ҳам ўрнларидан туришди. Шерзод уларга:

— Бўшасам чақираман,— деди.

Улар бошлиқларининг ҳозир кириб келган киши билан банд бўлишини сезишди-да, секин қоғозларини йиғиштириб чиқиб кетишди. Шерзод креслосини бўш қолдириб, столга кўндаланг қўйилган кичкина столчанинг бир томонига Аброрни ўтқазди, иккинчи томонига ўзи ўтирди.

Аброр ичида, «жуда қондасини келтиряпти-ку», деб кулимсираб қўйди-да:

— Мен маҳалланинг иши билан келдим,— деди.

— Сиз... маҳалланинг иши билан?..— ишонқирамай сўради Шерзод.

— Биз турадиган микрорайон эски маҳалланинг ўрнига тушган. Илгариги маҳалланинг одамлари қаватларга кўчиб чиқишган. Лекин азалдан очиқ жойга ўрганган одамлар микрорайонда ҳам ҳовлининг

соя жойига караяет ўрнатиб, кўрпача тўшаб ўтиради. Карнай-сурнайли тўйлар ҳам бўлиб туради.

— Лекин янги микрорайонларга карнай-сурнайлар унча ярашмай қоляптими дейман-да!

— Нсга? Мен шахсан карнайни яхши кўраман. «Ваҳ-ҳа-ҳа ҳу-уу» деганда кўнглим яйраб кетади. Карнайда фақат шодлик куйларини чалиш мумкин. Бу — ўзи шунақа ўйин-кулги учун яратилган бир нарса. Лекин сурнай хурсандчиликни ҳам, маъюсликни ҳам яхши беради. Карнай, сурнай, ноғора — булар Тошкентга жуда ярашади. Бунақаси дуненинг бошқа қитъаларида йўқ, Шерзод. Такрори йўқ нарсаларимизни қадрлашимиз ҳам керак!

— Э, қанақасига такрори йўқ экан! Мана шу кунларда ҳар оқшом шаҳарнинг ўн-ўн беш жойида карнай-сурнай шовқини такрор бўлиб турибди. Яна микрофону усилитель қўйиш одат бўлган. Ичиб олиб, динамикдан бутун шаҳар эшитадиган қилиб алжийдиганлар бор.

— Динамикни бақиртириб уйқу бермайдиган одобсизлардан биз ҳам безор бўлганмиз, Шерзод. Лекин карнайнинг бунга алоқаси йўқ.

— Бири устига бири қўшилади-да. Ишдан чарчаб борганда сал дам олай десанг, шовқин-сурондан қулогинг қоматга келади. Тошкентда бусиз ҳам шовқин етарли. Менга қолса, катта шаҳарларда бақирадиган динамикларни ҳам, карнай-сурнайларни ҳам ман қилган бўлардим.

— Рокн-рол, жаз музикани-чи? Студентлик пайтимизда жазни бақиртириб қўйиб эшитишни яхши кўрардингиз-ку.

— Жаз бошқа. Жаз билан негрча ритмларни ҳозир бутун дунё сқтиради.

— Ҳамма жойда нуқул америкача ритмлару жаз музика, поп музика бўлаверса қизиғи қолмас экан. Усиз ҳам жаҳонда стандарт кўп, унификация кучли. Одам хилма-хилликни қўмсайди. Бир жойда негрча ритмлару жаз бўлса, бошқа жойда карнай-сурнай билан доира, ноғора ритмлари бўлсин.

— Хўп, баҳсни қўйиб, асосий мақсадга келайлик-чи. Гап ҳовли тўғрисида эдимиз?

— Ҳа, ўша ҳовлини ҳам стандарт қилмасдан, ўзига хос бир оромгоҳга айлантирмақчимиз-да. Кўп

қаватли уйлар типовой лойиҳа билан қурилган, подъездлар, квартиралар бир-бирининг айнан такрори. Энди ҳовли ўзгача бўлсин деб, уни чорбоғ усулида обод қилдик. Менда Навоий давридаги чорбоғларнинг тарҳи¹ бор эди. Бизнинг ҳовлимизда унақа катта майдонлар бўлмаса ҳам, анчагина бўш ер бор. Маълум жойга чорчаман қилиб, тўрт хил гулларни хиллаб ўстирдик. Маҳалла комиссияси ҳамма одамларни ҳашарга чақирди. Ҳовли четларига соя берадиган тол, терак, чинор ўтқаздик. Деразаларга яқин жойларда гилос, шафтоли, ток, яна бошқа меваги дарахтлар бўлди. Ҳовли ўртасида чиройли ҳовузча. Унинг атрофида болалар ўйнайдиган спорт майдончаси. Иш-комлар тагида тўй-маъракалар ўтадиган соя-салқин жой.

— Шаҳар ободончилик ташкилотлари ҳам ёрдам беришгандир?

— Улар кўчат беришди, ариқ қазиб, сув олиб келишга қарашишди. Ҳовли ўртасида чанг босиб қуриб ётган цемент лотоклар бор эди. Уларни кўчириб олиб, бошқа керакли жойга ўрнатдик. Лекин ҳашар жуда ажойиб одат экан-да, Шерзод. Одамлар ишдан кейинги бўш соатларда, дам олиш кунларида бир сқадан бош чиқариб, шундай катта ишларни текинга қилишди-я! Қўшнилари бир-биридан ётсираб, ҳар қайсиси ўз квартирасига кириб олиб ёнидаги қўшнисини ҳам тапиғиси келмай, ичкарида телевизионни кўриб, портвейнни ичиб: «Бор, ҳашар-пашарингни билмайман, текинга ишлайдиган аҳмоқ йўқ!» деб ётаверса нима қилар эдик? Ҳар қалай, одамларимиз тўй-маъракада бир-бирига қирашиб, маҳалла-кўй бўлиб, қовушиб яташида ҳикмат катта экан.

— Бу ҳаммаси ўз-ўзидан маълум-ку, — деди Шерзод зериккан бир алпозда.

— Лекин ҳеч нарса ўз-ўзидан тайёр бўлиб қолмас экан-да. Бир маҳалла одам шу ҳовлини обод чорбоғга айлантиргунча икки йил жон койитди. Ҳозир мевазори ҳам, чорчаман гулзори ҳам, кексалар дам оладиган серсоя саҳни ҳам, болалар ўйнайдиган майдончаси ҳам, тўй-маърака ўтказиладиган жойи

¹ Т а р ҳ — лойиҳа, режа.

ҳам меъерига стди деб қувониб юрган эдик. Бирдан ҳаммаси бузиладиган бўлиб қолди.

— Йўғ-с! Ким айтди сизга?

— Матлуботчилар айтди. Бизнинг ҳовлига тўрт қаватлик кооператив уй тушар эмиш!

— Ёлгон миш-миш бўлса керак.

— Мен ҳам аввал шундай деб ўйладим. Лекин ўтган куни мутахассислар ҳовлининг икки жойидан чуқур «шурп» қазиб, тупроқ олаётганининг устидан чиқдим. Биласиз, шурп қазилган жойда қурилиш бўлиши аниқ. Шундан кейин ҳаракатга тушдик. Ким бу янги уйни бизнинг ҳовлига олиб келиб қўндирмоқчи экан, деб суриштирсам, калаванинг бир учи сиз бошлиқ бўлган жойдан чиқди.

Шерзод нимзанидир эслгандай бўлиб, пешанасини уқалади-да.

— Ҳм, кўрайлик-чи, — деб ўрнидан турди ва столнинг тортмасидан Аброрлар яшайдиган микрорайоннинг планини қидириб топди.

Бу ердаги кўп қаватли уйлар сершовқин катта кўчадан ичкарида эди. Иморатлар сафда тургандай қатор эмас. Замонавий услубда бир-бирига кўндаланг ёки қия бўлиб тушганлари ҳам бор. Шунинг учун уларнинг ҳовлилари бири бирига ўхшамас, Аброрга шуниси ёқар эди.

Дастурхондай катта қоғозни тикка туриб кўраётган Шерзод:

— Ҳа, тушунарли, — деди. — Мана бу учта тўрт қаватли уйнинг оралигида бўш жой кўп экан-да.

Аброр ҳам ўрнидан туриб, планга кўз қирини ташлади:

— Қоғозда бўш кўринган жойларнинг ҳаммаси банд. Одамлар тўй-маъракаларини ҳовлида ўтказиб ўрганган эмасми, шу тол-терақларнинг орасига икки юз киши сизгадиган саҳн қилишди. Янгитдан маҳалла комиссияси тузилди. Одамлардан пул йиғишиб, маъракаларга керак бўладиган идиш-товоқ, стол-стулларни олиб қўйишди. Ҳатто ҳовлига битта тандир ҳам қурдик.

Аброр кулиб-кулиб, бу тандирда нон спадаган новвойнинг тарихини айтиб берди. Илгариги маҳалланинг новвойи зилзилада ҳовлиси ва новвой-хонаси бузилгандан кейин кўчаларга сув спадаган

машинани ҳайдайдиган бўлган эди. Ҳовлида янги тандир қурилгандан кейин нонни яна ўша новвой ёпадиган бўлди. Фақат энди у машина ҳайдашдан бўшаган пайтида — оқшомлари ёки эрта тонгда тўй-маракалар учунгина нон ёпар эди...

— Тандирни менга айтишувди, — деди Шерзод. — Ундан ташқари, мана шу бўш жойда уч-тўртта темир гараж ҳам бор эмиш.

Телефон жириглади. Аброр қора, кўк ва кул ранг аппаратларга кўз ташлаб қайси бири жиригластганини билолмади. Шерзод уларни овозидан таниса керак, дарҳол кўк телефоннинг трубкасини олди. Паст товуш билан:

— Ўн минутдан кейин яна қўнғироқ қилинг, — деди-да, трубкани қайтиб қўйди ва ўрнидан турган Аброрни ўтиришга таклиф қилди.

— Аввалги лойиҳачилар зилзила тўполонларида ерни тежашни дуруст ўйлашмаган экан, — деди Шерзод. — Ҳозир биз кўпқаватли уйларнинг орасидаги ма-софани мумкин қадар қисқартяпмиз. Ахир ҳар бир қарич ер олтинга топилмайди. Бу тўғрида махсус кўрсатма бор.

— Биламан... Сиз айтган кўрсатма жуда тўғри. Лекин уни кўр-кўрона тадбиқ қилиш керак эмас-да, ахир!

— Ҳовли, албатта бўлади, Аброр Аъзамович, бу-сиз мумкин эмас. Янги уй ҳовлидан ортган жойга тушади. Лойиҳачилар ҳаммасини ҳисобга олишган.

Аброр Шерзоднинг столи устида турган пизинга қўл чўзиб:

— Мумкинми? — деди.

— Марҳамат.

— Мана, қаранг. Ҳовлининг мана бу ери болалар майдончаси. Бу ери цемент ҳовуз. Атрофига дарахт экилган, салқинлаб дам оладиган саҳн қилинган. Агар тўрт қаватли уй қуриладиган бўлса, бунинг ҳаммаси сўзсиз кетади.

— Ҳаммаси кетмас дейман?

Аброр қўлига қалам олди ва қурилиш майдончаси қоидага бинсан қанча жойни эгаллашини, ҳовли саҳнининг қанча жойи механизмлар гилдираги остида қолишини ҳисоблаб, чизиб кўрсатди.

— Чатоқ бўларкан-да! — деди Шерзод ва ўзидан олдинги бошлиқни сўкди: — Ўшанда ўйлашлари керак

эди-да, хомкаллалар! Энди уларнинг хатосини тузатиб бўлмайди! Вақт ўтган!

— Нега вақт ўтар экан, Шерзод? Нормага биноан ҳар бир одамга эллик квадрат метр яшил зона бўлиши керак. Бу микрорайонда икки минг одам туради!

— Аброр Аъзамович! Ҳозир кўкаламзорлаштиришдан ҳам олдин ҳал қилишимиз керак бўлган муаммо — одамларни турар жой билан таъминлаш!

Студентликда Аброрни жўнгина оти билан атаб юрган Шерзод энди уни «Аъзамович» дейиши звал галатиноқ туюлди. Лекин бунинг нимасидир икковининг ҳозирги муносабатларига мос тушишини Аброр энди сезди-ю, ўзи ҳам:

— Шерзод Исломович,— деди, — агар зарур бўлса, кооператив уй учун мен худди шу микрорайонда бошқа бир жой кўрсатишим мумкин.

Шерзод план устига зигашди:

— Марҳамат, кўрсатинг!

Аброр қўлидаги қалам билан микрорайоннинг на-риги четини кўрсатди.

— Катта йўл бўйими? — деди Шерзод — тахминан... тўғри келади. Мен умуман қарши эмасман. Лекин кооперативчилар кўнмаслиги мумкин.

— Нега кўнмас экан?

— Катта йўлнинг шовқинини биласиз. Кооперативчилар давлатга нақд пул тўлашади. Уларга ҳозир эътибор зўр. Шунинг учун ичкарироқдан қулайроқ жой берилмоқчи.

— Уларга қулайлик туғдирамиз деб, бошқа юзлаб одамларни ноқулай аҳволга солиш адолатданми?

— Умуман сиз ҳақсиз. Шахсан мен... қарши эмасман. Лекин...

Шерзод студентлигида ҳам бирон нарсадан иккиланса «умуман», «тахминан», «шахсан» деган сўзларни кўп ишлатарди. Ҳозир шу Аброрнинг эсига тушди. У ўртоқларча самимият билан кулимсираб:

— Шерзод, звалги «умуман», «тахминан»ларни йиғиштириб қўяйлик,— деди.— Сиз билан биз шу ишларни ипидан нинасигача биладиган мутахассислармиз. Бу уй бизнинг ҳовлига тушса нотўғри бўлишини икковимиз ҳам аниқ сезиб турибмиз. Шундайми?

— Шундайликка шундайку-я!

— Агар сиз астойдил киришсангиз, шу нотўғри ишнинг олдини олиш қўлингиздан келади. Чунки бу ишни сизга ишониб топширишган. Далиллар етарли. Кооператив уйга нарёқда жой бор.

— Бўлмаса ҳаракат қиламиз-да.

— «Тахминан» эмас-а?

— Йўқ, аниқ! — деб кулди Шерзод.

— Энди мен... бошқа идораларга бориб юрмайинми?

— Ҳозирча ҳожати йўқ. Кейин мабодо ишكالлик чиқса, мен ўзим айтарман.

— Бўпти, раҳмат!

Аброр Шерзодга қўл бериб хайрлашар экан, бундан кейин оралари яхшиланиб кетишига астойдил ишонган эди.

Шундан кейин ёз ўтди, куз ўтди, қиш ўтди, ҳовлида қазилган «шурп» бекилиб ҳам кетди, лекин қурилишдан гап чиқмади. Аброр, «энди тинчиб кетди, Шерзод сўзининг устидан чиқди», деб ўйлади.

Бироқ кўклам кириб, дарахтлар энди барг ёзаётган кунларнинг бирида Аброр ишдан қайтиб борса, кўп қаватли уйлар ҳовлисида қулоқни қоматга келтириб экскаватор ишляпти. Ёшлар волейбол ўйнайдиган майдонча аллақачон йўқ бўлган. Унинг ўрнида одам кирса боши кўринмайдиган катта чуқурлик турибди. Чуқурликнинг бир чети тандир турган жойга етиб қолган, пешанаси тутундан қорайган тандирнинг тагидан тупроғи кетиб, оғзи бир томонга қийшайган. Цемент ҳовузча тупроқ уюми тагида қолиб кўринмай кетган. Брезент коржома кийган қурувчилар кўтаргич кранни ўрнатадиган жой тайёрламоқда эдилар.

Кран юрадиган рельслар бу йил энди гуллай бошлаган ёш-ёш ўрик ва олма ниҳолларининг ўрнига ётқизилиши керак экан. Қурувчилардан бири болтани қўлига олиб, ниҳолларни қирқиб ташламоқчи бўлаётганда маҳалла комиссиясининг аъзоларидан бири югуриб келди:

— Ҳей, тўхтанг! Биз бу ниҳолларни кўкартиргунча она сутимиз оғзимизга келган-а!

— Қизиқсизлар! Келиб-келиб қурилиш бўладиган жойда кўкартирасизми?

— Қурилиш тамом бўлган эди-ку? Буниси яна қайёқдан чиқди? Аброр ака, сиз ўша жойларда ишлайсиз. «Тинчитдим» деган эдингиз. Биз сизга ишониб блмайлихотир юрган эдик. Энди бу ёғи нима бўлди?!

— Мени ҳам бир одам ишонтирган эди-да, Ўринбой ака! — деди Аброр.

— Ўша одамингизга тезроқ айтинг бўлмаса, бу ишларни тўхтатсин!

Бошланган қурилишни тўхтатиш анча-мунча одамнинг қўлидан келмаслигини Аброр яхши биларди. Чунки ҳар бир қурилишнинг лойиҳаси жуда кўп жойларнинг тасдиғидан ўтиб келади. Бирор нарсани ўзгартириш учун лойиҳани яна қайтадан ўша жойларнинг ҳаммаси кўриб чиқиши керак. Бусиз ҳам одамларнинг иши бошидан ошиб ётибди.

Шундай бўлса ҳам, Аброр чопиб учинчи қаватга чиқди-ю, квартираларидаги телефон орқали Шерзоднинг ишхонасига қўнгироқ қилди. Ҳеч ким жавоб бермагандан кейин телефон китобидан унинг уй номерини қидириб топди. Шерзод овқатланаётган экан чамаси, трубкани олди-да, оғзидагини чала ютиб:

— Ис... Аброр Аъзамович... — деди. Воқеани эшитётганда тишининг орасига кириб қолган гўштни тили билан чиқариб олишга тиришиб:

— Оббо, шунақами?... — деди. — Оббо!.. Мен қиш бўйи тўхтатиб турган эдим-а! Отпускага кетсам, муовиним ўтказиб юборибди. Кооперативчиларни биласиз. Қўлларида нақд пул бўлгандан кейин...

— Нега шуни аввал айтмадингиз? — деди Аброр, асаби қақшаб. — Ахир ваздалашган эдик-ку!

— Айтганим билан фойдаси йўқ эди. Лойиҳа катта жойларнинг тасдиғидан ўтиб қолган экан.

— Аммо ўша даргоҳлар ҳам бу ишни сизга ишониб топширган эди! Уларга ҳаммасини тушунтиришингиз мумкин эди!

— Қўлимдан келмади-да, нима қилай? Энди ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Нозик одамлар орага тушиб қолди.

— Эҳтимол, ўша нозик одамлардан бири ўзингизнинг поччангиздир?

— Қайси поччам?

— Кооператив уйдан уч хонали квартира олмоқчи бўлган поччангиз бор экан-ку.

— Энди гапни унақа томонга бурманг-да, ўртоқ Аъзамов! Поччам олса, бунга қонуний асоси бордир.

— Ҳа, сиз қонунни яхши биласиз. Лекин одам-гарчилик, лафз деган нарсаларда сизга ишонинш — сувга суяниш билан баробар экан, мен буни энди яхшироқ билдим!

Аброр трубкани шақ этказиб жойига қўйди ва қайтиб пастга тушди.

Ҳовлида қурувчилар билан дарахт экканларнинг баҳси бирдан жанжалга айланиб кетди. Уринбой ака болтани қурувчи йигитнинг қўлидан юлқиб олди-ю, тупроқ уюмининг нарегига итқитиб юборди.

— Бу қанақа безорилик?! — деб қурувчи йигит Аброрга мурожаат қилди.— Ахир биз кранни лойиҳада кўрсатилган жойга ўрнатишимиз керак!

Уринбой аканинг узун мўйлаби титрар, ранги сздай ўнгиб кетган эди.

— Ўрнатмайсан! — деб бақирди.— Шаҳарни кўкаламзорлаштиринглар деб ижроком қарор чиқариб қўйибди. Мен ҳали бу лойиҳани чизган одамни топиб гирибонидан оламан!

... Орадан ойлар ўтди. Аброр Уринбой акани машинасига ўтқазиб бир қанча идораларга бориб кўрди. Лекин фурсат бой берилган эди...

Мана, ҳозир ўша ниҳолларнинг ўрнида осмонга бўй чўзган темир кран қўнғироғини жиринглатиб ишлаб турибди. Фақат балкон тағларига, дераза рўпараларига экилган дов-дарахтлар омон қолди. Ундан у ёғи бульдозерлар ва огир юк машиналари бемалол юрадиган қурилиш майдонига айланди-ю, теварак-атрофи баланг егоч девор билан ўраб олинди.

Шу орада ҳаёт Аброр билан Шерзодни аввалгидан ҳам торроқ жойда янада қаттиқроқ тўқнаштирди. Зилзиладан кейин қурилган янги бинолар, боғлар ва майдонларни лойиҳалаштирган меъморлардан бир гуруҳи республика мукофотига номзод қилиб кўрсатилди. Дастлабки номзодлар рўйхатида Аброр Аъзамов ҳам бор эди. Меъморларнинг яхши ишларига бағишланган мақолаларда Аброр қатори Ҳабибулла Эргашев деган еш меъмор ҳам кўп тилга олинарди. Мукофотга тақдим этилганларнинг дастлабки

рўйхатида шу Ҳабибулла ҳам бор эди. Анкеталар тўлдириш ва ҳужжат тайёрлаш даврида рўйхатга яна бир қанча номзодлар кириб, одам кўпайиб кета бошлади. Рўйхат бошига лойиҳа институтининг директори Сайфулла Раҳмонович киритилди, чунки кўпчилик яхши лойиҳалар унинг раҳбарлигида тайёрланган эди. Яна бир неча кун ичида номзодлар рўйхатида Шерзод Баҳромов ҳам пайдо бўлди, айрим лойиҳалар унинг раҳбарлигида тасдиқдан ўтган эди. Аброр номзодларга характеристика ва ҳужжат тайёрлаш ишларига бошқалар қатори қарашиб юрар эди. Бир кун директорнинг кабинетиде бўлган ўн кишилик кенгашда маълум бўлдики, мукофотга тақдим этилганлар рўйхати меъеридан ошиб кетибди. Бир мукофотни етти-саккиз киши бўлиб олиши мумкин экану ундан ортинги низомга тўғри келмас экан. «Рўйхатга кирган номзодлардан бир кишини тушириб қолдириш керак»,— деди Сайфулла Раҳмонович. «Наҳотки мени тушириб қолдиришса?» деб, Аброр лавал кавотирланди. Кейин кимдир номзодлар рўйхатини алифбо тартибиде тузишни таклиф қилди. Аброр Аъзамов рўйхат бошига чиқди. Ундан кейин Шерзод Баҳромов, ўртада Сайфулла Раҳмонов ёзилди... Ҳабибулла Эргашев энг охирига сурилиб борди-да, рўйхатдан тушиб қолди.

Эргашев ўттиз тўртга кирган бўлса ҳам, бошқалардан ёшроқ эди. «Ҳали ёш, мукофотни келгуси сафар олар», деди кексароқ меъморлардан бири. Кенгашни олиб бораётган Сайфулла Раҳмонович бу фикрни дарҳол қувватлаб чиқди: «Бошқа илож йўқ, бир киши тушиб қолиши керак. Эргашев келгуси сафарга қолдирилсин, деган таклиф тушди. Бошқа таклиф йўқми?»

Орага нохуш жимлик чўкди. Ўтирганлар бир-бирларининг юзига қарай олмас эди. Аброр ҳам ерга қараб жим ўтирибди. Лекин бир лаҳзалик бу жимлик уни худди манфаатпараст виждонсиз бир одам қилиб кўрсатаётгандай туюлди. Ҳабибулла Эргашев шу ўтирганларнинг орасиде энг истисодли, энг меҳнаткаш, мукофотга энг сазовор меъморлардан эканини Аброрга ўз кўнгли айтиб турибди. Наҳотки уни суриб ташлаб, Шерзоддай уddaбуронлар мукофот

олиб кетаверади-ю, Аброр бунга рози бўлиб, жим ўтиради?

Директор эътирозга ўрин қолдирмайдиган қатъий товуш билан давом этди:

— Бошқа таклиф бўлмаса, демак...

Рўйхатдан ўзим тушиб қолмайин деб қўрқиб жим ўтириш Аброрга чидаб бўлмас бир очкўзликдай ва инсофсизликдай туюлди. У ўзидаги бу инсофсизликдан нафаси қайтаётгандай бўғилиб, талпиниб қўл кўтарди.

— Сайфулла Раҳмонович, менда таклиф бор!

— Марҳамат!

Ҳамма бошлар бирдан кўтарилди, кўзалар сергакланиб Аброрга тикилди.

— Эҳтимол, мен ҳам гапирмаслигим керакдир,— деди Аброр.— Лекин бошқа ўртоқлардан садо чиқмагани учун мажбур бўляпман. Ҳабибулла Эргашевга нисбатан адолатсизлик қилсак, виждонимиз азобда қолади, ўртоқлар. Мукофотга тақдим этилган энг яхши лойиҳаларнинг оғир юкини Ҳабибулла Эргашев елкасида кўтариб, маррага етказиб берди. Буни кўпчилик биледи. Эргашев ҳозир отпусқада, бугун кенгашда унинг ўзи йўқ. Лекин ўзи йўқнинг кўзи йўқ қилсак туғри бўлмас. Эргашевнинг ажойиб истеъдоди бор. Ўзи жуда меҳнатсевар, камтар, ҳақиқий инсон, ўртоқлар, уни рўйхатдан тушириб қолдириш мумкин эмас.

— Хўп, бўлмаса кимни рўйхатдан тушириб қолдирайлик? — ўсмоқчилаб сўради Раҳмонов.

— Уйлаб кўриш керак. Кимки камроқ меҳнат қилган бўлса... Камроқ ҳисса қўшганлар... Лойиҳа чизишдан қўли чиқиб қолган ўртоқлар ҳам бор.

Аброр Шерзодни назарда тутган эди. Лекин бу гап Сайфулла Раҳмоновичга тегиб кетди. Чунки у ҳам чизмакашлик асбобларини анчадан бери қўлига олмай қўйган, лойиҳа чизишнинг бутун оғир меҳнатини Аброр ва Ҳабибуллага ўхшаганлар қилар эди. Аброр ўзининг сўнгги сўзларидан директорнинг ранги ўзгариб кетганини сезди-ю, изоҳ беришга шошилди:

— Сайфулла Раҳмонович, сиз албатта рўйхатда қолишга муносибсиз. Чунки шу лойиҳаларни юзага чиқаришга кўп ҳисса қўшгансиз, бизга яхши-яхши счимлар, гоёлар бергансиз. Лекин дуруст бир ечим

ҳам бермайдиган, умумий гапдан нарига ўтмайдиган ўртоқлар ҳам бор. Мен ўшалардан бирини айтмоқчи эдим.

— Кимни? Қани, анигини эшитайлик-чи!

— Шерзод Баҳромов... Ўзи яхши ташкилотчи... Мен бирга ўқиганман, биламан... лойиҳа чизишга илгари ҳам унча ҳафсаласи йўқ эди. Ҳозир баланд лавозимда бу ишга вақти ҳам йўқ. Истеъдод жиҳатдан ҳам, меҳнат жиҳатидан ҳам, мана шу лойиҳаларга қўшган ҳиссаси жиҳатидан ҳам Баҳромовга нисбатан Эргашев мукофотга муносиброқ, шунинг учун мен номзодлар рўйхатига Баҳромов эмас, Эргашев киритилсин, деб таклиф қиламан.

Кенгашда Шерзод ҳам йўқ эди — у бошқа лойиҳа ташкилотига бошлиқ эди. Раҳмоновнинг унга кўп иши тушиб турар эди. Шу ҳам сабаб бўлди-ю, Сайфулла Раҳмонович Аброрга киноя қилди:

— Ўртоқ Аъзамовнинг Эргашевга жон куйдириши ёмон эмасу, лекин Шерзод Исломовичга нисбатан айтган гаплари ўринли эмас. Ўртоқ Аъзамов, сиз Баҳромовни унча суймаслигингиз бизга маълум. Лекин бунақа нозик масалада шахсий туйғуга эрк бериш керак эмас...

— Гап менинг суйиш-суймаслигимда эмас. Мана, ўртоқлар айтсин, Шерзод Баҳромовга нисбатан Эргашев ўн ҳисса кўп меҳнат қилган... Истеъдоди ҳам уникидан баланд...

Аброрнинг бу гаплари ўтирганларга жуда қалтис туюлди чамаси, ҳеч ким уни еқлаб чиқмади. Шунда яна Сайфулла Раҳмонов сўз олди:

— Ўртоқ Аъзамов, пичоқни ўзингга ур, оғримаса, бошқага ур, деган мақол бор. Эргашевнинг истеъдоди-ю, қўшган ҳиссасини Баҳромовнинг ишига солиштиришдан олдин ўзингизнинг ишингизга қиес қилсангиз тўғрироқ бўлмайдими?

— Хўп, Эргашевнинг истеъдоди-ю, қилган иши меникига нисбатан ҳам катта деб айтайми? Марҳамат, мен буни айтдим!

— Айтган бўлсангиз, бундан қандай хулоса чиқариш керак?

Директорнинг нима демоқчилигини ҳамма тушунди: мукофотга номзоди кўрсатилганлар орасида Аброр ҳам бўлгани учун одоб сақлаб жим ўтириши ёки Эр-

гашевни аввал ўзининг ўрнига, бўлмаса кейин Баҳромовнинг ўрнига кўрсатиши керак эди. Аброр ҳам буни энди тушунди-ю:

— Ўртоқлар мендан кўра Эргашев билан Баҳромовни муносиброқ деб билсалар, марҳамат, мен ўз номзодимни рўйхатдан олиб қўйишим мумкин.

Директор протокол ёзаётган йигитга қараб:

— Яхши, бу гапларни ёзиб қўйинг, — деди. — Масала узил-кесил кўрилганда ҳаммаси ҳисобга олинади.

Аброр кенгашдан бўшашиб, тарвузи қўлтигидан тушгандай бўлиб чиқди. Унинг бемаврид гапирган гапи туфайли Шерзод яна голиб чиқиши мумкинлиги юрагини ғаш қилар эди. Чиндан ҳам, масаланинг қолган қисми унинг иштирокисиз ҳал бўлди. Эргашев ҳам, Баҳромов ҳам мукофот олишди, Аброр эса гўё ўз ихтиёри билан мукофотсиз қолди.

Шерзод ва унинг тарафдорлари ҳалигача киноя қилишиб, «бировга чуқур қазисанг ўзинг йиқиласан», деган мақолни такрорлаб юришади. Аброр бугун аэропортда Шерзоднинг кўкрағида чўғдай ёниб турган лаурсатлик нишонини яна бир кўз олдига келтирди. Шерзод аэропортда Аброрни кўришини билиб, балки атайлаб шу нишонни тақиб чиққандир? Аброрнинг кўзи куйгани ёки унга алам қилганини кўрса, эҳтимол, Шерзоднинг голиблик қувончи ва ифтихори яна бир даража ошар?

Тенгдошлар орасида бўлиб турадиган бундай тирашиш улар иккови студентлик йилларида шахмат ўйнаган пайтларида кўзга яққол ташланар эди. Аброр гоҳо кўрмай қолиб филними, фарзинними бекордан-бекорга бериб қўяр, шунда унга алам қилган сари Шерзоднинг қувончи ошар, рақибини қанчалик куйдирса, эса, ўзини шунчалик қувноқ ва эркин сезар эди. Бу-ку шунчаки ўйин эди. Мана энди ҳаётдаги олишувларда Шерзод усталик қилиб ютиб кетган пайтлар Аброрнинг дилига қадалган тиканлардай зирқираб оғриқ берарди. Бу тиканларни олиб ташлашнинг ҳеч иложи йўқ. Аксига олиб, мана бу ҳовлидаги қурилиш ҳам ҳар кун Шерзодни унинг эсига солади. Илгариги ҳовли қанчалик тоза, қанчалик обод эди! Ҳозир Аброр тупроқ уюмлари орасидан машинасини қийинлик билан ҳайдаб ўтди-ю, ёғоч девор зихида тўхтатди. Болалари подъезд олдида тушаётганда:

— Зафар, самокатингни катта кўчага олиб чиқма!
— деб тайкилади.

— Бўлмаса қаерда учаман? — деди Зафар егоч деворга нохуш кўз ташлаб.— Бу еқда қурилиш бўлса...

— Мана шу йўлка-чи? — деб Аброр машинанинг тагини кўрсатди. Илгариги катта ҳовлига ўрганган болалар егоч девор билан деразалар орасидан ўтган бу тор йўлкага сигишмас эди. Шундай бўлса ҳам Зафар:

— Хўп, дада, хайр! — деди.

Аброр соатига қараб, ишга кечикаётганини сезди-да, машинани шоша-пиша қўзгатди. Бу йўлка уйни айланиб ўтиб, катта йўлга чиқар эди. Лекин муюлишдан нарида ер кавлагич трактор кўринди. Машина ўтадиган йўлак кавлаб ташланган, афтидан, янги қурилатган уйга водопровод туширилмоқда эди.

Аброр машинани орқаси билан юргизиб, нариги томондан чиқиб кетмоқчи бўлиб бораётганда егоч девор ортидан вағиллаб бир самосвал чиқди. Устига тепа қилиб тупроқ ортилган, ғилдираklarининг орасидан лой отиляпти. Бир парча лой Аброр ўтирган машинанинг олд томонига келиб урилди-ю, ёпишиб қолди. Аброр тўхтади. Самосвал атрофига тупроқ сочиб, чанг-тўзон кўтариб узоқлашиб кетди.

Аброр машинадан тушиб, олд ойнага спишган лойни олиб ташлар экан, ичида, «Баҳромовнинг шалтоғи!» деб сўкинди. Сўнг ўша Баҳромов билан бирга самолётга қараб чопиб кетаётган Вазира кўз олдида гавдаланди.

Вазира ҳамма воқеадан хабардор бўла туриб, нега яна шу одамни ўзига бунчалик яқин олади?! Аброр шуни ўйлаган сари кўнгли хуфтон бўлар ва тажанглиги ортиб борарди.

ИККИНЧИ БОБ

Вазира тушган самолёт қават-қават булутларнинг устида — қуёш нур сочиб турган тиниқ осмонда учиб бормоқда эди. Бир вақт креслоларнинг орқасидаги столчалар пастга туширилди ва енгил кўк патнисда ионушта берилди. Шерзод тирсагини ёнида ўтирган Вазирага тегизмасликка тиришиб, пластмасса стаканчадаги чойга ҳўл чўзди. Унинг тўртинчи бармоғида кўзсиз силлиқ олтин узук бор эди.

Вазира димлаб пиширилган гурунч билан товуқ гўштидан татиб кўрди-да:

— Бинойдайд, — деди. — Самолётнинг овқати бир хил ресторанларнинг овқатидан мазалироқ. Ё менга шундайми?..

— Йўқ, менга ҳам ёқади, — деди Шерзод чойдан бир хўплаб.

— Чойи бемазароқ, — деди Вазира адолат юзасидан.

— Тахминан... шундай, — деди Шерзод кулиб.

Вазира студентлик пайтларида кўпчилик бўлиб Чимёнга борганларини эслади.

— Шерзод, Чимёнда пиширган каклик шўрвамиз эсингиздами?

— Қайси? — деб Шерзод ўгирилиб қаради ва ўзидан бир қаричгина нарида Вазиранинг шўх йил-тиллаган кўзларини кўрди.

— Ҳў, Ун икки булоқнинг бўйида-чи?

Шерзод бсихтиёр Аброрни эслади. Ушанда ҳамма мақтаб ичган шўрванинг какликларини Аброр баланд қоятошлар орасидан отиб тушган эди. Ҳозир Шерзод Аброрни тилга олгиси келмади. Гапни буриб:

— Ута пайтларда каклик кўп эди-я, — деди. — Ҳозир Чимёнлардан каклик топиб бўлмайди.

— Бултурмиди, Аброр Четқолга бориб, яна каклик отиб келди.

Вазира эрини ҳозир атайлаб тилга олганини Шерзод сизди ва кўзини унинг кўзидан олиб, қизил суртилган лабларига қаради. Вазиранинг қўлидаги товуқ гўштини суягига ҳам қизил бўёқ теккан эди.

— Биламиз, хўжайиннингиз ови юришган бахтиёрлардан, — деди Шерзод кулимсираб.

У Вазиранинг бир вақтлар Шерзодга тегмай Аброр билан бўлиб кетганига ишора қилмоқда эди. «Энди бу узоқ ўтмишга айланди, яралар битиб кетди», дегандай босзор жилмаймоқда эди.

Вазира эри билан Шерзоднинг орасидаги бошқа хафачиликларнинг ҳам мана шунақа кулиб эсландиган ўтмишга зйланишини истарди.

Самолёт қанотини майин эгиб, гарбга бурилаётганда иллюминатордан тушган қуёш нурлари Шерзоднинг кўкрагидаги олтин ранг нишонни ярқиратиб ўтди. Аброр агар ўшанда Баҳромовга қарши гапир-

маганда ҳозир аҳвол бошқача бўлиши мумкинлиги Вазиранинг кўнглидан кечди. У қўлини қоғоз салфеткага артар экан, Шерзоднинг бояги сўз оҳангига мос қилиб деди:

— Эримизнинг каклик ови юришган бўлса, сизнинг лаурсатлик ишингиз юришди.

— У киши мени шу мукофотдан ҳам маҳрум қилмоқчи эди.

— Лекин Аброр ўзига ўзи қилди. Рост, мен чин кўнглидан айтяпман! Шундай нозик пайтда қалтис йўл тутгани учун мукофотдан маҳрум бўлди. Мен неча марта: «Бундай қилманг», дедим. Гапга кирмади. Мана оқибати.

Вазира гапининг самимийлигини исбот қилиш учун секин қўлини чўзиб, Шерзоднинг кўкрагидаги нишонни силаб қўйди. Шерзодга бу шундай ёқимли туюлдики, назарида, нишонга нафис тегинган қўлнинг тафтини ўз баданида ҳис қилгандай бўлди.

— Раҳмат, Вазира! Сиз чинакам мустақил, танти одамсиз. Аброр сиздек бўлгунча, э-ҳа, кўп қовун пишиги ўтади!..

Шерзод уни атайлаб эридан баланд қўяётгандай ва икковини бир-биридан узоқлаштиришга интилаётгандай туюлди. Самолёт моторларининг гувиллаши ҳам у билан Аброр орасидаги масофанинг дақиқа сайин узоқлашиб бораётганини эслатарди. Шерзоднинг мақтов дилянинг бир четига ёқиб тушса ҳам, аммо кўнглининг бошқа четига Аброрнинг овози эшитилиб кетгандай бўлди.

— Лекин мен Абрордай бўлгунча ҳам кўп гап бор ҳали, Шерзод.

— Камтарликми бу? Тушунмадим. Қайси маънода?

— Инсоф, жонкуярлик маъносида. Ўшанда Аброр мукофот олмаса ҳам Ҳабибулла Эргашев олди-ку.

— Ҳе, энди, газеталарда ёзиладиган гап-да. Аброр ўзини аямай, фидокорлик намунасини кўрсатишга ҳаракат қилибди.

Шерзод Аброрга нисбатан ўзини баланд қўйиб шундай кинояомуз гапирдики, Вазира уни сал пастроқ туширгиси келди:

— Абрордаги фидокорликдан озгинаси сиз билан бизда ҳам бўлса кошкийди.

— Озгина бор бизда ҳам, Вазираҳон. Ҳечам йўқ деб ўйламанг.

— Сизда фидокорлик бўлганда, бизнинг ҳовлига ўша кооператив уй бунчалик хунук бўлиб тушмас эди.

Шерзод ўша уй туфайли Абрордан телефон орқали эшитган аччиқ гапларни эслади-ю, юзи тундлашди. Ёгли лабларини қоғоз салфетка билан артар экан:

— Қандоқ қилайлик? — деди.— Ерни тежаб ҳурилиш қилиш тўғрисида топшириқ устига топшириқ келиб турибди.

— «Тежаймиз» деб, бизнинг ҳовлида болалар ўйнайдиган майдончани ҳам қурилишга берибсизларда. Ана шуниси қош қўяман деб кўз чиқариш бўлибди.

— Мен бермоқчи эмас эдим. Лекин кооперативчиларнинг ишбилармонлари кўп экан. «Биоларни тигизлаштириб қуриш керак» деган кўрсатмани дастак қилиб олишиб, ўша лойиҳани ахийри ўтказишибди. Ҳар бир лойиҳага қанча одам имзо қўйишини биласиз. Шундай зўрлар борки, уларнинг олдида биз — филнинг қаршисидаги пиёдаларга ўхшаб қоламиз. Аброр шуни тушунмай ҳаммасини мендан кўриб юрибди.

Вазира Шерзодга, «билман, агар астойдил ҳаракат қилсангиз, сиз бу ҳодисанинг олдини олишингиз мумкин эди», демоқчи бўлиб қаради.

— Аброр сизни қаттиқ туради деб ишонган эдида,— деди.

— Айтишга осон! — деб Шерзод асабий елка учирди ва кинояли кулимсиради.

У қаттиқ туриш учун қанча одамлар билан мунозара қилиши, аллакимлар билан олишиши, кимларгадир ёмон кўриниши керак эди. «Аброр менга нима яхшилик қилибдики, мен унинг ишончини оқлаш учун ўзимни бунчалик ўтга-сувга уришим керак?» Шерзод очиқ айтмаган бу гапни Вазира унинг гал оҳангидан пайқайди. «Чиндан ҳам, бунинг Абрордан қарздор жойи йўқ», деб ўйланди Вазира ўзича ва чуқур тин олди.

Стюардесса қиз овқатланиб бўлганларнинг патнисларини йиғиштириб олиб кетмоқда эди. Шерзод чала қолган товуқ гўштини патниси билан бирга стюар-

десса қизга бериб юборди. Кейин у нонушта қилиб бўлган Вазиранинг патнисини ҳам одоб билан олиб, стюардессага узатди. Йигма столчани кўтариб, олдинги креслонинг орқасига маҳкамлади. Сўнг:

— Ишонасизми, Вазира,— деди,— шу уй-жой лойиҳаларининг майда-чуйда хазначилигидан жуда тўйиб кетдим. Ахийри бўлмади. Ҳозир бошқа ишга ўтдим.

— Шаҳар ирригациясигами?

— Эшитганмидингиз?

— Ҳа, мартабангиз яна бир даража ошибди. Табриклаймиз!

— Раҳмат, Вазира. Лекин гап мартабада эмас. Бу зилзила Тошкентнинг илгариги суғориш системасини ишдан чиқариб кетганини биласиз.

Вазира тиззаси устида турган сумкачасидан кичкина ойна олди. Иллюминатор томонга ўгирилиб, ўзини ойнага солиб қарар экан, кулимсираб галирди:

— Билмаган одам, «зилзиладан ерлар ерилиб, ариқларни ютиб кетибдими?» деб ўйлаши мўмкин.

— Аслида, аҳвол ундан ҳам баттар,— деди Шерзод.— Қақроқ чўлни ўзлаштириш катта шаҳарни қайта қуришдан бир неча баробар осон бўлса керак. Чунки чўл ҳали ҳеч нарса ёзилмаган оқ қогоздай бўлади. Шаҳарда эса қайта қуриш учун аввал бузиш керак. Фақат ернинг устида эмас, ернинг остида ҳам бир дунё нарса бор: иссиқ, совуқ сув, газ, канализация, неча хил кабеллар. Ҳаммасини янгидан ўтказиш учун кавланмаган жой қолмайди. Эски ариқларга сув очсангиз, ана шу кавланган жойларга кирди кетади. Ер ости коммуникациялари бузилади. Баъзи янги уйларнинг тагига сув киравериб, пойдеворларини чўктириб қўяди. Авария, жанжал...

— Экилган ниҳолларга бўлса сув етиб бормайди,— деди Вазира.

— Чунки ариқ бекитилмаса, бутун сув подвалларга кетиб қолади...

Вазира ойначасини сумкасига қайтариб солди-да, уни қирс этказиб елди. Сўнг самолёт шовқинида овозини сал кўтариброқ гапираётган Шерзодга томон ўгирилди.

Вазиранинг кўзлари тимқора, киприклари худди қизлик пайтидагидек тигиз, қошлари майин. Бу

ҳаммаси Шерзодага алланечух завқ бергандай бўлди. Унинг Вазирага кўнглини очиб гапиргиси ва уни ўзига иложи борича ром қилгиси келди.

— Мен илгари билмас эканман, Вазира, Тошкентнинг суя хўжалиги жуда катта экан. Бу сқда Қорасув, Салор. У сқда Кайковус, Бўржар, Кўкча ариги, Жангтоҳ ариги, Чорсу ариги, Ботирма, Қайирма, Яланғоч деган ариқлар бор экан. Тол ариқ, Рўмол ариқ, Гурунч ариқ.

— Чиндан ҳам шунақа ариқлар бор эканми? — кулиб сўради Вазира.

— Э, ундак ҳам ғалатироқлари бор!

— Мен Қист, Яланғоч деган ариқларни билар эдим.

— Бунақа ариқлар Тошкентда саксондан ортиқ. Шунинг кўпчилигини бетонлаштириб чиқмасак, янги қурилган массивларга суя бормайди. Қорасув томонда битта Пулемас деган ариқ бор экан. Шуни қайта қуриб, бетонлаб чиқиш қанчага тушаркин деб хомчўт қилиб кўрдик: бир миллион сўм! Ана сизга битта Пулемаснинг биздан ейиши керак бўлган пули!

— Даҳшат-ку,— деди Вазира жиддий оҳангда.— Саксондан ортиқ ариққа бунча пулни шаҳар Совети қасрдан толиб беради?

Вазиранинг шаҳар Советига қарашли бошқармалардан бирида ишлаши Шерзодининг эсига тушди.

— Бошқармамининг ирригацияга ажратадиган маблағлари уяроқ ҳам бўлмайди,— деди Шерзода.— Шунинг учун биз Суя хўжалиги министрлигидан ердан сўраяпмиз.

Шерзода олдинги салонда кетаётган ҳамроҳи томонга ишора қилди. У одам ўша министрликдан эканини энди пайқаган Вазира:

— Демак, Москвага шу иш билан кетаётган экансиз-да? — деди.

— Ҳа, катталаримиз ҳозир ўша ерда. Биз керакли материалларни олиб боряпмиз.

— Хуллас, Бўзасув билан Салор ҳам сизларга алоқадорми?

— Ҳа, ҳаммаси,— деди Шерзода.

Вазира Аброрни эслади. Бугун кечаси ҳам Аброр уйдиги чизмакашлик столининг устига Бўзасувнинг рангли тасвирини ейиб, алланарсаларни чизиб

ўтиргани кўз олдига келди. Сўнг ўзича бир кулим-сираб қўйди-да, Шерзодга юзланиб деди:

— Ундай бўлса Аброр билан икковларингиз ҳали яна масала талашсаларингиз керак?

Аброр Бўзсув ва Салор бўйларини Тошкентга ҳусн берадиган оромгоҳларга айлантириш ҳаракатида эканини Шерзод ҳам билар эди. Аброр бу тўғрида архитекторлар союзининг катта йиғинида гапириб ҳам чиққан эди. Шерзод ҳам ўша йиғинда бор эди. У Вазиранинг гапини Аброрга қарши кинояга айлантиргиси келиб гапирди:

— Хўжайинингиз сўзлаган алангали нутқлар эсимда бор... У киши сал осмонда юрадилар. «Мен диссертация ёқлаганман, менга янги кафедра очиб беринглар», деган талаб билан министрга борганларидан ҳам кабардормиз.

Гап бу ёққа бурилиб кетганидан таажжубга тушган Вазира Шерзод томонга ўгирилиб, унинг кўзларига тикилди. Наҳотки Шерзод Аброрни фақат баланд мавқе учун курашиб юрган манфаатпараст деб ўйласа?

— Ким сизга шундай деди ўзи?

— Эшитдим-да.

— Сир бўлмаса айтинг-чи, кимдан? Балки Аброр билан сизни бир-бирларингизга атайлаб ёмон кўрсатиб юрган одамлар бордир?

Вазира эри билан Шерзоднинг чап бўлиб, душманлашиб юришини сира-сира истамас эди. Бу чаплик Аброрга доим дилсиёҳлик келтирар, Вазирани эса кўп безовта қиларди. Мана бу безовталикдан қутулиш учун ҳам Вазира икки орадаги губорни тарқатиб юбормоқчи бўлар, Шерзод билан очиқчасига гаплашса ҳамма чигал тугунлар ечиладиганга ўхшар эди.

Буни сезган Шерзод мийиғида кулиб, бир лаҳза ўйланиб қолди...

Аброр: «Ландшафт архитекторлари тайёрлайдиган кафедра очиш керак», деган таклифига институт ректорини ишонтириб, унинг номидан министрга хат ёздирганда Шерзод аввал бу ишга аралашмай юрди. Кейин масала юқори ташкилотлардан бирига чиққанда Шерзод таниш бўлим бошлигининг ҳузурига борди. Гапини айлантириб, шу мавзуга бурган эди, бўлим бошлиғи:

— Дарвоқе, сиз ҳам бу соҳанинг энг катта мутахассисларидансиз,— деди ва Столинини тортмасидан уч-тўрт бетлик хатни олди.— Бир ўқиб кўриб фикрингизни айтолмайсизми?

— Қани,— деб, Шерзод хатга шошилмай кўз югуртирар экан, Аброрнинг сугориладиган ўлкаларда ландшафт меъморчилигининг анъаналарига ва истиқболига бағишланган мақолаларини эслади. Агар бунақа янги кафедра очилса, Аброр унинг асосчиси ва бошлиғи бўлиши мумкин, чунки Тошкентда ундан бошқа одам ҳали ландшафт архитектураси бўйича диплом ҳам, диссертация ҳам ёқлаган эмас. Ҳозир Тошкентнинг сув иншоотларини лойиҳалаштириш бобида Шерзодга кўп халақит бериб юрган Аброрнинг бу амалий ишдан кафедрага ўқитувчи бўлиб кета қолгани маъқулдек кўринди. Лекин Аброр кафедра очиб, ўзига ўхшаган маҳмадона ландшафт архитекторларини кўпайтириб юборса, Шерзоднинг ариқ ва каналларни бетонлаштириш бўйича қилаётган ишларини ёмонга чиқарадиганлар ҳам кўпайиб кетиши аниқ. Шерзод бундан безовта бўлаётганини бўлим бошлиғига сездирмасликка тиришиб, осойишта сўз бошлади:

— Орзуга айб йўқ. Қачондир бир вақт Тошкентда ҳам ландшафт архитектураси бўйича кафедра очилиши мумкиндир. Лекин ҳозир ҳамма жойда штатларни ихчамлаштириш тўғрисида гап бораётган пайтда... билмадим...

— Булар жуда керак деб ректорни ишонтиришибди-ку. Далилларига эътибор бердингизми?

— Лекин ҳали Москвада ҳам ландшафт архитектураси бўйича факультет очилгани йўқ.

— Бунақа факультетлар Болгарияда, Чехословакияда бор, деб ёзишибди-ку мана бу хатда. Ҳар қолда, социалистик мамлакатлар...

— Лекин Япония, Америка, Францияга ўхшаган капиталистик мамлакатларда ландшафт архитекторлари ундан ҳам кўп. Нега десангиз, пулдор бойлар денгиз бўйида ёки Викторня шаршараси яқинида гўзал виллалар қуриб, табиат манзараларига меъморчилик санъатини қўшиб, роса даврон суришди. Илгари ўзимизда ҳам хонлар, подшолар ишратхоналар қуриб, кайфу сафо қилган-ку. Синфий нуқтаи назардан қараганда бу...

Бўлим бошлиғи бирдан жиддийлашиб, хатни Шерзоддан қайтиб олди-да, уни яна бир варақлади:

— Ис, а, бу ерда бошқача тушунтирилган-ку. Мана, Навоий билан Улугбекдек буюк одамлар ҳам боғ меъморчилиғи билан шуғулланган экан. Табиат билан ҳамкорликда гўзал оромгоҳлар, чорбоғлар яратиш бизда кўп асрлардан бери яхши анъана бўлиб келган экан. Оддий меҳнаткашлар ҳам ҳовлиларидан кичкина ариқ ўтказиб, унинг бўйларига гулми, райҳонми, токми, мевали дарахтми — ҳаммасини тартиби билан ўстирган. Шунинг ҳаммаси ландшафт архитектурасига кирмайдими?

— Киришга киради.

— Бу санъат бизда халқ ижоди тарзида қадимдан борлиғи мана бу хатда асослаб сезилган эмасми?

Шерзод бўлим бошлиғининг ишончини йўқотиб қўйишдан чўчиб, дарҳол унинг фикрини қувватлашга тушиб кетди:

— Сиз мутлақо ҳақсиз. Илгари ландшафт архитектурасига бир томонлама қарашлар бўлган. Бир вақтлар йигитларнинг галстук тақийини ҳам «буржуйлик» деб қоралашган эмасми? Ҳатто, «буржуйлар қурган темир йўллари бузиб ташлаб, ўрнига ўзимизнинг ишчи-деҳқон темир йўлини қурайлик», деган чақириқлар ҳам эшитилган.

— Ҳа, ана қаранг! Ландшафт архитектураси ҳам темир йўлга ўхшаб, аввало меҳнаткаш халққа хизмат қилиши керак-да. Ободонлаштириш санъатидан, гўзал боғ-роғлардан фақат бойлар фойдалансин, деб бу санъатни уларга бериб қўяйликми?

— Йўқ, йўқ, бизда табиат гўзалликларига оро бериб яратилган боғлар ҳам, оромгоҳлар ҳам халққа хизмат қилади. Бу санъат ҳозир бизга керак. Шунинг учун Москвада ландшафт архитектураси бўйича факультет бўлмаса ҳам, махсус кафедрани очилди. Аброр Аъзамов ҳам ўша кафедрада диссертация ёқлаб келган.

— Сиз уни яхши биласизми?

— Институтда беш йил бирга ўқиганмиз. Ҳозир ҳам соҳаларимиз бир.

— Қалай, ўсадиган одамми?

— Энди... Ҳамкурсим бўлгани учун мен уни... ҳимоя қилишга тиришаман...

Шерзод ҳамкурсини ҳимоя қилган киши бўлиб, кейин унинг нуқсонини айтса ишонарли чиқишини ўйлаб шундай деди. Аммо бўлим бошлиғи унинг ўртоқчиликка боришига йўл қўйгиси келмай сергакланиб сўради:

— Нима... Аъзамов шунақа ҳимояга муҳтож одами?

— Ҳа, энди... табиати енгилроқ... ишқал ишларга кўп аралашади... Кучи етмайдиган нарсаларни қўзғайди.

— Қанақа ишқал ишлар?

— Меъморчиликда миллий анъаналар дейдимисей... Анъаналарнинг кетидан қувиб, маҳдудлик томонига сирғалиб кетадиган пайтлари бўлади.

— Шунда ҳам сиз уни ҳимоя қиласизми?

— Йўқ, нега? Танқид қиламан! Ғоявий масалаларда келишувчилик кетмайди.

— Мана бу фикрингиз тўғри. Демак, бизда ҳали шу Аъзамовдан бошқа ландшафт архитектори йўқ?

— Ҳа, ҳозирча шу битта...

— Бу ҳам ҳали хомроқ одам бўлса... демак, кафедрани очишга тайер эмас эканмиз-да?

— Афсуски, шундай,— Шерзод жўрттага оғир тин олиб қўйди. Шунда бўлим бошлиғи:

— Бир илтимос бор,— деди.— Ҳозир айтган фикрларингизни менга қисқача қилиб ёзиб берсангиз...

Шерзод хавотирга тушиб, тараддулланиб қолди. Унинг бу ёзуви Аброрга ўхшаган одамларнинг қўлига тушса нима бўлади?

— Сиз ташвишланманг, ёзувингизни ёпиқ сақлаймиз.

— Орамизда қоладими, ахир?

— Ҳа, фақат хизмат бўйича мен ўзим фойдаланман.

Шерзод шундан кейин оғзаки айтган фикрини яхшилаб ёзиб берди. «Ана энди Аъзамов олди тўсишган сулдай тўғонга бош уриб орқага қайтаверди», деган ўй ҳозир ҳам унинг хаёлидан ўтди. Бу ўй унга Аброр билан шахмат ўйнаганда унинг фарзинини бир бурчакка қамаб, юролмайдиган қилиб қўйгандаги каби ёқимли туюларди. Шерзод Аброрни шахматда ютгандаги каби ҳаётда ҳам ютса голиблик завқини суриб, дили яйрайди. Ҳозир самолётда у билан ёнма-ён

ўтириб суҳбатлашадиган Вазира бунақа мураккаб завқдан мутлақо беҳабар. Шундай бўлгани Шерзод учун маъқулроқ. У аёллардаги соддаликни ва ишонувчанликни яхши кўради. Вазира икки орадаги губорни тарқатмоқчи бўлиб, ўзини Шерзодга яқин оляптими, қўйиб бериш керак. Янада яқинроқ келсин, сирдош бўлсин.

— Мен бу гапларни... факультетда эшитдим, Вазира... Номларини айтолмайман... Тушунасиз, чақимчи бўлгим келмайди...

— Лекин «Аброр ўзи учун кафедра очтирмоқчи» деб, гапни чаппа қилиб стказиш инсофсизлик эмасми?

Сўнги сўзлар Шерзодга тикандай қадалди. Лекин у ўзини дарҳол бу тикандан олиб қочди:

— Гап бошқа ёқда, Вазира. Эрингиз ўзини оловга урадиган парвонага ўхшаб, ишқал масалаларга кўп қўл уради. «Меъморчиликдаги ўзига хослик», «миллий анъаналар» деган гаплар одамни маҳдудликка олиб кетиб қолади...

— ...Лекин бунақа маҳдудлик Аброрда ҳечам йўқ,— деб Вазира унинг сўзини кесди. Шерзод унга қулоқ солмай аввалги фикрини давом эттирди:

— Қолбуки, биз — кўпмиллатли мамлакатмиз. Ўзбекистонда юздан ортиқ миллат, элат вакиллари яшайди. Биз учун интернационализм биринчи ўринда туради.

— Жуда тўғри. Аброрнинг эътиқоди ҳам худди шундай.

— Бироқ, ўзаро гап-ку, Вазира, эрингиз миллий анъаналарга ҳам қўл эътибор беради-да.

— Чунки денгизлар алоҳида дареларнинг қўшилишидан пайдо бўлади. Москва архитектурасида буюк рус халқининг миллий руҳи, Кавказда арман, грузин, озарбайжон халқлари яратган меъморчиликдаги ўзига хос тажрибаси — булар бир-бирини инкор этмайди-ку! Аксинча, бир-бирига қўшилиб, бир-бирини бойитиб, бутуниттифоқ ски умумжаҳон аҳамиятига эга бўлади.

Э, бу ҳаммаси маълум гаплар!

— Бўлмаса сиз нега ундай дедингиз? Ё Аброрнинг китобини ўқимаганмисиз?

— Ҳа, ўқиганмиз, билдимиз.

— Ўқиган бўлсангиз бир эсланг. Аброр шу китобни езмадан деб бутун мамлакатни кезиб чиқди-я. Бу еғи Қозоғистон, Ўзбекистон, бу еғи Украина, Ставрополь ўлкаси, бу еғи Тожикистон, Қирғизистон, у еғи Кавказ, Қрим — қаердаки суғориладиган ерлар бўлса, Аброр шуларнинг ҳаммасида ландшафт архитектурасини ривожлантиришга интилиб ўша китобни езди. Кейин шу асосда диссертация ёқлади. Бунинг нимаси мақдудлик? Аксинча, Москва олимлари Аброрнинг китобини «Бутуниттифоқ аҳамиятига эга», деб матбуотда мақтаб чиқишди-ку.

— Ҳа, энди эрингизнинг китоби дуруст. Лекин мана бу Тошкентдаги аригу каналларни қайта қурайлик десак, мудом торлик қилади. Ахир ҳозир биз илмий-техника даврида яшайпмиз. Илгариги жуда кўп анъаналар энди иш бермай қўйди. Ҳаммаёқ машина-механизм. Урбанизациянинг суръати зўр. Унинг оғирлигини энди фақат темир-бетон конструкцияларигина кўтариши мумкин. Шунинг учун ҳамма аригу каналларни бетонлаштирмасак бўлмайди.

— Лекин одамнинг ўзи темирдан эмас-да, Шерзод. Қаерда дам оламиз? Бизнинг иссиқ иқлимимизда соя-салқин сув бўйлари инсон учун жуда керак.

— Вазира, сиз нуқул эрингизнинг гапини маъқул-лаяписиз.

— Эрим ҳақ бўлса-чи?

— Агар Аброр шу гапларни бундан эдик йил олдин айтганда мен ҳам қўшилар эдим. Чунки у пайтда водопровод жуда кам эди. Одамлар ариқдан сув ичар эди. Ариқ-қовузларни тоза тутиш — овқат ейдиган идишни тоза тутишдай зарур эди. Ариқ-қовузларни ҳар йили тозалаб туришарди. Уларни булғаш — ейдиган овқатни булғашдай ёмон бир увол, гуноҳ ҳисобланарди.

— Бу яхши анъана эмасмиди?

— Бу яхши одат эди, лекин ҳозир унинг зарурати қолмади. Ҳамма жойда водопровод бор. Одамлар энди ариқдан сув ичмайди. Уларни тозалаб, тузатиб юришга вақт, ҳафсала йўқ, одам етишмайди.

— Ундай бўлса ариқлардан воз кечиш керакми? Суғориш нима бўлади? Ҳаммаёқ қуриб кетмайдими?

— Сугориш учун бетон лотоклар жуда қулай. Сув ерга сингиб кетмайди. Машина ўтса ариқнинг қиргоғи ўпирилиб бузилиб тушмайди. Лотокларни тозалаш ҳам осон.

— Мен бу бетон лотокларни Мирзачўлда кўрдим. У ёқларда бу нарса чиндан ҳам жуда керак. Сув уриб кетмайди, деҳқоннинг меҳнатини осонлаштиради. Шунинг учун деҳқонлар бетон лотокларни қидириб юришади. У ёқларда бу нарса талаш. Лекин Тошкентнинг янги қурилган уйлари олдига шунча кераксия бетон лотоклар ўрнатиб кетишадик, одам ачинади. Ахир бетон — қиммат нарса-ку. Метро қурилишига бетон стишмайди. Бу ерда бекорга чанг босиб ётипти. Чунки ҳали кўпчилик маҳалла ариқлари тузатилган эмас, ҳовлилардаги бетон лотокларга сув келмайди. Чангга, қоғозга, хавонга тўлиб ётади. Ёзда исиб, печкага айланиб кетади... Биз ҳовлимиздаги бир дунё бетон лотокни кўчириб олиб, бошқа керакли жойларга бердик.

— Ўрнини нима қилдиларинг?

— Чим босиб, яхши ариқлар қилдик. Машина юрмайдиган жойда тирик қиргоқларни сақлаб қолган маъқул-да. Ҳовлидан шунақа ариқ ўтса ҳавони тозалаб, салқин қилиб туради. Аброр бунақа тирик ариқларни одамнинг табиатга отган илдизлари деб атайди.

— Эсимда бор, эрингиз ариқларни худди Леонид Леонов улуғлаган рус ўрмонларига ўхшатиб мақтайди,— деб кулди Шерзод.

Вазира ҳам бу кулгига қўшилар экан:

— Ариқларни ўрмонларга қиёс қилиш кулгили эшитилиши мумкин,— деди.— Лекин битта нуқтада ўхшашлик ҳам бор. Леоновнинг романида лоқайд одамлар ўрмондаги минг-минглаб дарахтларни ўринсиз қирқиб, бу ишни техника тараққиёти билан оқламоқчи бўладилар. Бизда ҳам ариқларнинг қанча-қанча тирик қиргоқларини ўринсиз бузиб, буни ҳам техника тараққиёти билан оқламоқчи бўлаётган одамлар бор.

— Ишонинг, Вазира, мен ҳам табиатни яхши кўраман. Лекин гап Тошкентдай катта шаҳар ҳақида борапти. Икки миллион аҳоли, шунга яраша техника, асфальт, пўлат, шиша! Ахир мсьмор ҳам реалист

бўлиши керак-ку. Бунақа катта шаҳарда табиат манзаралари нима қилсин?

— Ишонсангиз, мен ҳам Аброр билан шу тўғрида баҳслашган пайтларим бўлади. Лекин унинг далиллари кўп.

— Қани билайлик-чи, қанақа далиллар экан? — деб Шерзод бу далилларни чилпарчин қилгиси келиб сўради.

— Аброрнинг энг катта далили — сув! Каналларда, зриқларда оқастганидан ташқари шаҳарнинг тағида ҳам сув кўп экан-ку.

— Э, бу икки карра икки — тўрт дегандай гап!

— Йўқ, сиз нарсени эшитинг. Бу сувлар шаҳарга тирик табиат бўлиб тарқалишини уйланг. Марказий майдондаги улкан шаршара, фонтани эслайсиз-а? Биз ўзимиз унча қадрига етмас эканмиз. Бултур саратон иссиғида Болтиқ бўйдан келган меҳмонларни олиб юриш менга топширилди. Қандайдир семинар кенгаш бўлаётгудди. Тошкент меҳмонхонасида туришди. Иссиқ қирқдан ошиб кетди. Салқинлайдиган жой қидириб, ўша шаршара — фонтаннинг олдида бордик. Ригада, Вильнюсда ўсган меҳморлар. Анча-мунчага қойил бўлиши қийин. Лекин шаршара — фонтанимизга маҳлиё бўлиб қолишди. Ўзи ҳам тоғдан отилаётган дарёдай гувиллайди. Атрофи салқин. Пастда ҳовузи бор, шунинг устидан мрамр йўлка ўтган. Меҳмонлар бу йўлкадан ўтаётиб, шаршара фонтанга «Ниагара» деб от қўйишди. Кейин мажлислардан бўшаган пайтларида: «Юринглар, Ниагаранинг соясига борамиз!» дейдиган бўлишди.

— Сояси? Сувнинг ҳам сояси бўладими?

— Қизиғи шунда-да, Шерзод. Агар тушдан кейин шаршаранинг пастдаги мрамр йўлкадан ўтсангиз, олти метр баландликдан отилаётган улкан шалоланинг сояси устингизга тушади. Нурдай лип-лип қилиб турадиган сувнинг соясида камалаклар кўриниб кетади. Сув зарралари одам билан ўйнашиб, кулмайин десангиз ҳам кулдиради. Ҳар қандай қовоғи солиқ одам ҳам ёзнинг иссиғида камалаклари товланиб турган шаршара тағидан, сув зарралари орасидан бир юриб ўтса, ўзидан-ўзи жилмайишга тушади. Кексалар ёшариб кетгандай бўлади. Мана шу Ниагара — фонтанимиз табиатнинг Тошкент марказидаги гўзал бир манзараси эмасми?

— Бу фонтан — техника тараққиётининг нима-ларга қодирлигини исбот этади, Вазира. Чунки уни янги техника билан қуролланган инсон қурган, мана, биз қурганмиз!

— Сиз фонтанни эмас, унинг тагидаги кондиционерларни лойиҳалаштиргансиз шекилли, Шерзод?

Улар иккови бир лаҳза жим ҳолиб, бу фонтаннинг қурилиш тарихини эслаб кетишди.

Зилзила йили эди, ишлар шошилинч. Бир гуруҳ инженерлар ва меъморлар Шерзод Баҳромов бошчилигида Тошкентнинг марказий майдонидаги олти қаватли маъмурий бинонинг олдига ҳавони тозалаб берадиган улкан кондиционерларни жойлаштириш бўйича лойиҳа чизмоқда эдилар. Уларнинг орасида Аброр ҳам бор эди. Маъмурий бино жуда катта, ундаги барча хоналарни саратон жазирамасида ҳам йигирма даражадан оширмай салқин тутиш учун ғоят зўр кондиционерлар ўрнатилиши керак эди. Кондиционерлар эса фақат сув ёрдамидегина ҳавони тозалаб, салқини ва намлигини меъёрига етказиб бера оларди. Демак, катта кондиционерларга ўшанчалик катта оқар сув керак. Аявал бундай сувни Бўзсувдан олишмоқчи бўлишди. Кейин зилзиладан бузилган эски бинонинг тагидан жуда катта ер ости суви топилди. Орадаги масофа унча узоқ эмас эди, ўша ер ости сувини қувур билан Ленин майдонига олиб келадиган бўлишди.

Эндиги вазифа — сув келиб қуйиладиган ҳавзани ва кондиционерларни ер рельсфига мослаштириб ўрнатиш ва меъморчилик санъатининг талабига жавоб берадиган қилиб қуриш эди. Меъморларнинг бошини қотираётган нарсаси — ернинг пасту баландлиги эди. Илгариги Самарқанд кўчаси пастдан ўтади. Майдон эса баландликда. Орада тупроғи тўкилиб турган қиялик бор. Энг осон йўли — бу қияликка чим босиб, уни кўкалам қилиш, арчалар ва плафони чиройли ёритқичлар ўрнатиш эди. Шерзод Баҳромов худди шуни таклиф қилмоқда эди. У чизган илк режага биноан кўкаламзор қияликнинг пастига — йўл бўйига катта мрамар ҳовуз қурилиши керак эди. Қувурдан келадиган ер ости суви фақат кондиционерларга хизмат қилиши, сўнг мрамар ҳовуз орқали жимгина оқиб чиқиб кетиши керак эди.

Бу режага Аброр қўшилмади. Чунки яхшилиб кўкаламзорлаштирилган, чиройли плафонлар ўрнатилган, арчалар экилган гўзал қиялик — анҳор бўйидаги нариги олти қаватли маъмурий бинонинг олдида бор эди. Такрор бор жойда санъат йўқолади.

Ер остидан топилган зилолдай тиниқ сув Аброрнинг кўз олдидан кетмас эди. Наҳотки ундан дурустроқ фойдаланиб бўлмаса? Кечаси қўш қаранотда Вазира билан ёнма-ён ётган Аброр алламаҳалгача шуни ўйлаб, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилар эди. Бу билан Вазиранинг ҳам уйқусини бузди. «Тагин нима бўлди сизга?» — деб Вазира уйқу аралаш эрини жеркиб бергани эсида. Аброр эса ўзича гудраниб: «Табиат яратиб қўйибди-ку!» — деди-да, ўрнидан туриб кетди.

Ер тубидан чиққан сувни табиат ўзи яратиб қўйган баландликдан пастга шаршара қилиб отилтириш фикри Аброрнинг хаёлига ўша уйқусиз тунда биринчи марта келган эди. Вазира эрталаб турса, Аброр чизмакашлик столи ёнида ўтирибди. Бўлажак фонтаннинг хомаки тасвири ўша кеча илк бор қоғоз юзига тушган эди. Аброрнинг шаршара-фонтан ҳақидаги таклифига Шерзод қаттиқ эътироз билдирди: «Масалани мураккаблаштирмайлик, вақт зиқ, қияликка чим босиб, кўкаламлаштираверайлик», деди. Лекин иқлими иссиқ Тошкентда сувдан ва ернинг пасту баландлигидан санъаткорона фойдаланишга интилувчилар ахийри ғолиб чиқди. Аброрнинг хомаки фикрини бошқа ҳамкасблари давом эттириб, тўлдиришди. Илк режага талай ўзгаришлар киритилди. Майдон жуда улкан бўлгани учун шаршара-фонтан ҳам шунга яраша улкан қилиб қурилди.

Вазира Шерзоднинг аввал шаршара-фонтанга қарши турганини, энди эса «биз қурганмиз!» деб кўкрак кераётганини очиқ айтишдан андиша қилди. Шерзод бу андишани унинг маънодор сукутидан сезди-ю, Вазирага ён берганга ўхшаб деди:

— Ўшакда Аброр табиатни техникага қарши қўймагани учун шу яхши счимни топди. Ахир ўйланг: катта кондиционерлар бўлмаса, бунақа катта сувга эҳтиёж ҳам бўлмас эди. Майдонга бунақа сув келтирилмаса ўша Ниагара фонтан ҳам бўлмас эди. Айтмоқчиманки, ҳаммаси бир-бирига боғлиқ.

Вазира энди Шерзодни мурсага келтиргандай енгил тортди:

— Шунинг билсангиз, нега ҳадеб Аброр икковингиз олишаверасизлар? Худди иккита қўчқорга ўхшаб, дуч келган жойда бир-бирларингизга шохларингизни тугрилаб, сузашасизлар!..

— Энди бунинг сабабини эрингиздан сўранг! — деб Шерзод бошини креслонинг суянчигига қўйди-ю, шифтга тикилди.

У Вазира билан бошқа мавзуда гаплашишни истарди. Орага ҳадеб Аброр тушавериб, унинг гашига тегмоқда эди. Бир вақтлар муҳаббатда голиб чиққан Аброрни Вазира ижодда ҳам ундан устун қўймоқчи бўлаётгани унга тикан бўлиб қадалаяпти. Самолётнинг нохуш шовқини ҳам унга энди қайтадан эшитила бошлади. Ҳаттичун креслосининг тутқичлари шовқиннинг зўридан титраб борарди.

Салон бирдан қоронғилашди, самолётнинг титраши кучайди. Улар булутлар қатламини ериб ўтмоқда эдилар. Самолёт яна бир силкинганда тепада турган қора филофнинг учи пастга осилиб қолди. Вазира пўлат қанотларга урилиб ўтаётган паға-паға булутларга иллюминатор орқали сергакланиб қараб турарди. Филоф пастга тушиб кетадиган бўлганда Шерзод тез қаддини тиклаб, уни юқорига маҳкамлаб жойлади. Сўнг Вазирага юзланди:

— Агар сир бўлмаса, бу қанақа лойиҳа?

— Сиз учун сир эмас. Лекин аввал ўзингиз бир нарсани айтинг.

— Марҳамат, нимани?

— Менинг шу рейс билан кетаётганимни кимдан эшитдингиз?

— Кеча тушдан кейин бошқармаларингизга борган эдим. Сиз йўқ экансиз.

— Йўл тайёрлигини кўргани кетувдим-да.

— Менга ҳам шундай дейишди.

— Нима иш билан кетаётганимни айтишмадим?

Самолёт бояғидай титраб силкиниб бораётган бўлса ҳам, суҳбат Шерзодни қайтадан нафосат оламига олиб кираётгандай туюлди. Бу оламда фақат Вазира икковлари қолгандек, бошқа ҳамма нарса унинг эътиборидан узоқлаша бошлади.

— Йўқ, айтишмади,— деб Шерзод шўх жилмайди: — Лекин ўзини тахминан сезиб турибман. Тошкент метросининг интерьерлари сизларда-ку.

— Ҳа, экстерьерлари ҳам бизга топширилган. Лекин бу биз учун янги соҳа. Тажрибамиз оз. Москвага бориб маслаҳат сўраймиз. У ерда катта мутахассислар кўп.

Шерзод Вазиранинг ҳозир қайси мураккаб масала билан кетаётганини аниқроқ билгиси келарди. Лекин самолётда кўпчиликнинг орасида ўтирганлари учунми, Вазира умумий гапдан нарига ўтмади.

— Ҳали келажакда метрочиларнинг бизга ҳам ишлари тушса керак,— деди Шерзод.

— Қайси маънода?

— Метронинг туннелини Бўзсувнинг остидан қандай ўтказиш муаммоси бор-ку.

— Ҳа, бизни ўйлантириб юрган мураккаб ишлардан бири шу.

— Бўзсув бизга қарайди. Ҳамкорлик қиламиз десаларингиз, доим тайёрмиз, Вазираҳон.

— Жуда соз!

— Москва метросини лойиҳалашга қатнашган бир танишим ҳам бор. Павел Данилович Катинов деган. Балки биларсиз?

— Қайси Катинов? Метронинг туннелини Москва-Реканинг тагидая ўтказишда танилган одамми?

— Худди ўзи! Менга бу тўғрида гапириб ҳам берувди. Биз у билан Парижга бирга сафар қилган эдик-да. Бир хонада ётиб, эртаю кеч бирга юриб, қадрдон бўлиб қолганмиз. Телефонларини берган. Агар сизга шунақа мутахассиснинг маслаҳати керак бўлса, марҳамат...

— Бўпти, керак бўлса айтаман. Парижга яқинда борганмидиларингиз?

— Бултур ёзда.

Вазира завқли товуш билан:

— Париж деганларича бор-а? — деди.

Унинг ҳам Парижда бўлганини гап оҳангидан сезган Шерзод:

— Сиз қачон боргансиз? — деб сўради.

— Тўрт йил бўлди. Пароходда Европани айланган эдик.

— Елисей далалари эсингиздами? Сена буйлар...

— Ҳа, Сена билан Лувр дарёларининг устига қурилган кўприкларни қаранг! — деди Вазира.— Қасрлар, бульварлар...

У хаёлига ёпирилиб келган Париж хотираларидан кўзлари ёниб, Шерзодга жуда чиройли кўринди. Шерзод суҳбатнинг тафтини яна бир даража юқорига кўтаргиси келиб:

— Япония ундан ҳам галатироқ, борганингиз йўқми? — деди.

— Йўқ. Нимайди?

— Тошкент марказини етмишинчи йилда Япониядаги жаҳон виставкасида жуда яхши кўрсатишган эди-да.

— Ҳа, ўзим боролмаганману, лекин макети учун материаллар тайёрлаганман. Санкт-Петербурглик макетчилар пластирол деган чиройли нарсадан ишлаган эди. Мен ўша йили Санкт-Петербургда ҳам мана бугунгидай командировкаларга борган эдим.

— Лекин меҳнатларингиз бекор кетмаган экан. Японияда Тошкентнинг макети совет павильонининг катта бир залини эгаллапти. Халойиқ кети узилмай кириб турибди. «Тошкент» меҳмонхонаси, Навоий театри, Марказий майдон, йигирма қаватли бино — ҳаммаси худди кафтда тургандек аниқ кўринади. Ҳаммаси жуда усталик билан ичидан, тагидан, ёнидан ёритилган. Ўзбекистонни эслатадиган чиройли бир музика эшитилади. Ватанингизни узоқ жойда шунақа эъзозлашганини кўрсангиз кўнглингиз кўтарилиб, галати бўлиб кетар экансиз, Вазира. Этларим жимирлаб, кўзларимга ёш келди-да, ишонасизми?

— Ишонаман, — деди Вазира, — Тошкент марказининг жаҳон виставкасида кўрсатилишини эшитиб, мен ҳам шунақа қувонганман.

— Зилзила нималигини бошқалар билмаса ҳам, японлар билишади. Осакодаги Тошкент макети шуни ҳисобга олиб ишланган экан-да.

— Мен зилзиладан бузилган уйларнинг фотоларини Москвага элтиб берган эдим.

— Ҳаммаси Осакода турибди. Ёрилиб кетган деворларнинг суратлари бир-икки минут давомида кўриниб туради-да, кейин макет секин ағдарилади-ю,

янги Тошкент пайдо бўлади. Уша кичик кўчалару пачоқ уйчаларнинг ўрнида ҳозирги «Ўзбекистон» меҳмонхонаси, келажакда қуриладиган Навоий кутубхонаси, янги парклар, хиёбонлар кўринади.

— Зилзила бўлмаса ҳам Тошкент ўзи барибир қайта қурилиши керак эди-да,— деди Вазира.

Шерзод унинг кўнглидаги гапни топишга интилиб, деди:

— Зилзила оқибатларига қарши кураш шу ишни тезлаштириб юборди-да. Тўғрими?

Вазира кулимсираб:

— Тушундим,— деди. У Шерзоднинг минбарда нутқ сўзлаётганга ўхшаб гапирганига ишора қилмоқда эди. «Буни ҳаммамиз биламиз, сен ўз ақлинг билан ўйлаб топган янги далилинг бўлса айт», деяётганга ўхшарди. Шерзод Вазиранинг айтилмаган бу сўзларини кулимсирашидан пайқади-да, давом этди:

— Тошкент маркази — йигирманчи аср талабларига жавоб берадиган қилиб қуриляпти.

Шерзоднинг назарида, Вазира Тошкент баҳонаси билан унинг савиясини ва мустақил фикрлаш даражасини синаб кўраётганга ўхшарди. Шерзод бу сивовдан яхши ўтишга астойдил қаракат қилаётганини Вазира эди сезди-ю, кулди:

— Тушундим, бошқа саволлар йўқ,— деди.

Гапнинг ҳазилга бурилганидан Шерзод ҳам снгил тортиб кулди:

— Балки қўшимча савол берарсиз?

— Демак, «беш» олгингиз бор. Майли, битта қўшимча савол. Японияда аёллар жуда гўзал бўлармиш. Борганлар ҳаммаси мақтаб келишади. Сизнингча қандай?

— Гўзалликка гўзал. Дунёга жуда донғилари кетгани бежиз эмас. Лекин шахсан мен учун бизнинг Тошкент қизлари улардан ҳам гўзалроқ!

Вазира бу мақтовнинг ўзига қаратилганини сезди-да, юзига шафақ қизили тушгандай бўлди. Шу топда у бирдан ўн етти ёш яшаргандай ва Шерзод ошиқ бўлиб юргандаги кўҳлик қизга айлангандай кўринди. Сўзларни ҳам худди студентлик пайтидагидай шўх талаффуз қилиб:

— Бўпти, баҳойингиз беш! — деди.

Шу билан ҳазил-мутойибага йўл очилди-ю, вақт янада хушчазқчақ ўта бошлади.

Самолёт ўнг қанотини баланд кўтариб чапга бурилди. Иллюминатордан тушган офтоб нури Вазиранинг юзини, баланд кўкракларини силаб ўтди.

— Ие, бу ёқларда ҳаво очиқ эканми? — деб Вазира пастга қаради.

— Ҳа, ана, ўрмонлар қорайиб кўриняпти!

Бу ҳам Шерзоднинг кайфиятини янада чоғ қилди.

Бир пайт салоннинг эшиги устида русча ва инглизча езилган «Чекилмасин, камарлар боғлансин!» деган нурли ёзув пайдо бўлди. Шерзод соатига қаради-да, мамнун бўлиб:

— Дарров етиб келибмиз-а! — деди.

Одатда, у Москвагача бўлган масофани — тўрт-беш соатлик йўлни жуда зерикиб ўтказарди. Бугун Вазиранинг ёнида вақт қандай ўтганини сезмай қолибди. «Дилкаш аёл-да!» — деди у ичида.

Кул ранг брезент камарнинг икки учи креслонинг икки томонидан пастга осилиб турарди. Вазира камарнинг тўқалик учини Шерзод ўтирган томондан олаётганда қўли бехосдан унинг қўлига тегиб кетди. Шерзод буни алланечук ёқтириб:

— Камарингизни боғлаб қўяйми? — деди.

— Йўқ, раҳмат, ўзим.

Вазиранинг қулоғи битиб, кўзи хиёл тингандай бўлди. Самолёт пастлаётганда у ўзини нохуш сезарди. Шунинг учун креслога яхшироқ ўрнашиб, бошини унинг суянчигига қўйди. Сўнг қимирламай ўтиришга тиришди.

Шерзод эса Вазира томонга энгашиб, иллюминатордан ерни томоша қилди:

— Бу ёқларда ҳали баҳор. Ҳаммаёқ кўм-кўк. Одамга салқини ёқади-да, Вазира. Қайси меҳмонхонага тушмоқчисиз?

— «Россия»га.

Шерзод қувониб кетди:

— Бизга ҳам «Россия»дан ўрин олиб қўйишган. Телфонда айтишди. Учовимиз битта таксида бора қоламиз.

Вазира алланарсадан тортингандай бўлиб:

— Қани, аввал ерга тушайлик-чи, — деди.

Шерзодга унинг тортиниши ҳам ёқимли туюларди. Бир меҳмонхонада турганларидан кейин, номерлари алоҳида бўлса ҳам овқатга бирга боришлари мумкин... Кафе, балки ресторан... Шерзодни олдинда ширин дамлар кутаётгандай кайфи янада чоғ бўлди. У бўлажак шодликларининг чўққисидан пастга қараб, узоқларда гўё гивирлаб юрган Аброрни хаёл кўзи билан кўрди-ю, ич-ичидан кулиб қўйди.

УЧИНЧИ БОБ

Чизмакашлик столи устидан гўё Бўзсув оқиб ўтмоқда эди. Ёмғир пайтларида лойқаланса ҳам кўпинча кўкимтир бўзликлардай тиниқ оқадиган бу гўзал сув ўз номига жуда муносиб эди. Болалик пайтларидан Бўзсувда чўмилиб ўсган Аброр унинг Анҳор деган иккинчи номи кейин пайдо бўлганини биларди. Расмий ҳужжатларда ҳозир ҳам Бўзсувнинг Тошкент марказидан ўтган қисми — Урдадан то Бешёғочгача Анҳор деб аталади. Аслида бу ҳам Бўзсувнинг ўзи эди. Шунинг учун чизмакашлик столини энлаб ётган рангли тасвирда бу катта сув бошдан охиригача «Бўзсув анҳори» деб аталган эди.

Стул атрофига Аброр бошлиқ бўлган меҳморлик устaxonасининг ўнга яқин ходимлари йиғилган. Оқ қоғозда кўм-кўк қилиб тасвирланган Бўзсув ўз йўлида учраган тепаликларни худди табиий дарёдай айланиб ўтгани Фарҳод деган ингичка, новча йиғитнинг эътиборини тортди:

— Аброр Аъзамович, Бўзсув аслида табиий дарёми ё каналми?

Аброр унга синовчан назар билан тикилди:

— Бу тасвирдан нималигини билиб бўлмайдими?

— Бунга қараб турсангиз худди дарёга ўхшайди.

— Аслида Бўзсув — худди табиий дарёга ўхшатиб қазилган анҳор. Чунки минг йил олдинги одамларда бугунгидақа техника бўлмаган.

— Минг йил? — деб Фарҳод ишонқирамай сўради. — Шу ўзимизнинг Бўзсув мингга кирганми, Аброр Аъзамович.

— Мен тарихий манбаларда ўқидим. Бўзсув бундан бир минг уч юз йиллар аввал қурила бошлаган экан. Тошкент-ку, икки минг ёшга кирди. Лекин

шаҳарнинг энг аввалги марказлари Жўн, Салор каналларининг бўйида Шоштепа, Мингўрик деган жойларда бўлган экан. Мингўрикни араб босқинчилари бузиб, ёндириб ташлаганларидан кейин шаҳар маркази Бўзсувнинг ўнг томониغا, ҳозирги Хадра, Кўкалдош мадрасасининг ўрнига, Жангтоҳ томонларга кўчган экан. Қадимги Тошкент мана шу жойларда бўлган экан. Абурайҳон Беруний бундан минг йил олдин мана шу шаҳарни бугунги номи билан «Тошкент» деб атайди. Бўзсув бўлмаса сувсиз адирларда шундай улкан шаҳар пайдо бўлармиди?

Чакка сочлари тушиб, тепакал бўлиб қолган қирқ беш ёшлардаги киши Аброрга эътироз қилди:

— Қадимийликка келганда, Бўзсувдан ҳам Кайковуснинг ёши катта, Кайковус подшо қачон ўтган, биласизми?

— Карим ака, мана бу планга яна бир қаранг,— деди Аброр.— Кайковус ҳам, Қорасув ҳам Бўзсувдан ажралиб чиққан. Агар Бўзсув бўлмаса Кайковусга сув чиқариб бўлмас эди.

— Тўғри, Бўзсув ҳў юқорида Чирчиқ дарёсидан бошланади,— деб Фарҳод Аброрнинг ёнини олди.— Лекин мени бир нарса ҳайрон қолдирди, Аброр ака. Минг йиллардан бери оқиб турган шундай катта сув тагини ўйиб жар қилиб юбормагани галати. Ҳозир қирғоғига бориб, ҳўлингни шундай чўзсанг, кафтингга сув оласан. Одамга яқинлигини айтмоқчиман. Худди қўлга ўргатилган кийиндек.

— Ҳолбуки,— деб Аброр Фарҳоднинг гапини қувватлаб кетди,— Бўзсув ҳам сवвойи тоғ дарёларидан бошланади. Тошдан тошга сапчиб оқадиган Угамни кўрганмисизлар? Тошни ўйиб, ўнгир қилиб юборган Кўксувни биласизларми? Ана шу асов дарёлар Тошкентга келганда Бўзсувга айланиб, шаҳар марказидан ёвошгина оқиб ўтиши одамни ҳайратга солмайдими?

Аброр бу сўзлар билан Бўзсувни қурган бобокалонларнинг ижодига таҳсин айтмоқчи эди. Чунки Бўзсувни ҳаддан ташқари дам қилиб, секин оқизсалар, тагига лойқа чўкавериб, ўзани асрлар давомида бекилиб кетиши мумкин эди. Йўқ, агар уни мейридан ортиқ нишаб қилиб ҳурсалар, сув тез оқиши натижасида таги ва қирғоқлари ўпирилиб, шаҳар марказидаги қисмлари ҳам жар бўлиб кетиши мум-

кин эди. Лекин Бўзсувни қурган қадимги тошкентликлар ер билан сувнинг табиатини ниҳоятда доноларча ҳисобга олишган ва энг яхши бир меъёрни топиб, шундай катта сувни ҳозирги изидан санъаткорларча олиб ўтган эдилар.

— Чиндан ҳам санъат асаридек қурилган.

— Лекин аждодларимиз бу асарни табиат билан ҳамкорликда яратган,— қўшимча қилди Аброр.— Табиатнинг раъйига қарашган, у билан иложи борича иноқ бўлишга интилишган.

— «Табиатга қарши курашаман», деб қош қўймоқчи бўлиб, кўз чиқарганлар йўқ эмас,— деди Лена исмли юзида сепкили бор қиз.— Ундан кўра, табиат билан тил топишиб, иноқ бўлиб яшаган минг марта яхши.

Сўнгги гапга кўпчилик бир кулиб олди-ю, лекин Карим Маҳкамов қовоғини солди. Директорнинг яқин қариндоши бўлган бу одам ўзини бошқалардан баландроқ тутиб ўрганган эди. Ҳозир ҳам сигарета тутатар экан:

— Бўзсувни жуда идеаллаштириб юбордиларинг,— деди.— Юқори томонида, «Ғалаба» ўрмон паркиннинг юқорисида, ерни ўйиб жар қилиб юборган жойлари ҳам кўп. Бешсғочдан нарёғида ҳам машҳур Бўржар бор.

— Биз шаҳар марказини айтяпмиз, Карим ака,— деди Фарҳод.— Бўзсувнинг шаҳар марказидаги гўзаллиги наҳотки сизни қувонтирмайди?

— Сал нарсага «оҳ, воҳу!» деб, қувонавералиган сентиментал даврдан ўтганман. Менга Бўзсувнинг шаҳар марказидан эгри-бугри бўлиб ўтиши ёқмайди.

— Сизга эгри-бугри кўринган жойларида катта дарёнинг ҳалқаланиб оқитишига ўхшаган табиий бир кўркамлик бор. Биз ландшафт меъморчилиги билан шугўллланамиз. Биз учун мана шунақа табиий рельеф керак.

— Сизга шундай табиий гўзаллик бўлиб кўринган «ҳалқалар» қанча ортиқча ерни банд қилиб етганини бир ўйланг, ўртоқ Аъзамов.

Аброр ҳам совуқ расмий оҳангга ўтди.

— Ўртоқ Маҳкамов, сизнингча, бу «ҳалқа»ларни қирқиб ташлаб, сихдай тўғри бетон ўзан қуриш керакми?

— Буни мендан яхшироқ биладиган катталар бор,— деб Карим Маҳкамов қайнағаси бўлган директорни эслатиб қўйди.

— Лекин биз ҳам ижодкорлар бўлганимиз учун янги гоёларни ўртага ташлашимиз мумкинми, йўқми?

— Мен тушунмаяпман, Аброр Аъзамович. Мана бу стол устида ётган тасвирингизнинг гоёси нима?

Аброр Ленага қаради:

— Бадки сен тушунтириб берарсан? — Лена шу рангли тасвирни чизишда Аброрга ёрдам берган, иккови бу тўғрида кўп гаплашган эди.

— Карим Маҳкамович, бу тасвир орқали ўртага ташланаётган гоё шуки, Бўзсув қадимий бир маданият обидаси. Бу обидани меҳнаткаш халқ яратган. Шунинг учун биз бу халқ ижодини ҳам Самарқанд билан Бухоронинг қадимий ёдгорликларидай қадрлашимиз керак.

— Хўп, қадрланг. Ким бунга қарши?

— Қаршилар йўқ, аммо лоқайдлар бор,— деб давом этди Лена.— Тошкентга меҳмон келса-ю, тарихий жойларни кўрсатиш керак бўлса, Кўкалдош мадрасасига, бошқа маданий обидаларга бошлаб борамиз. Лекин Бўзсувни ҳам минг йиллик тарихий ёдгорлик тарзида кўрсатиш нега эсимизга келмайди? Буни халқдан чиққан истисодлар зўр санъат асарига ўхшатиб қурганини мраммарга ёзиб, қирғоғига қайкалдай ўрнатиб қўйсак бўлади-ку. Кўп тарихий обидалар музейга айланиб қолган, уларда биров яшамайди. Лекин Бўзсув ҳозир ҳам кечаю кундуз меҳнат қиляпти. Балки шунинг учун унинг тарихий обидалиги эсимиздан чиқиб кетгандир? Лекин минг йиллардан бери тинимсиз ишлаб, инсонга ҳамон хизмат қилиб келаётган бу маданий обидани биз келажак авлодларга бутунича сўтказиб беришимиз керак. Унинг қирғоқларини тузатганда худди Самарқанддаги қадимий ёдгорликларни таъмир қилгандай эҳтиёт билан аслини қайта тиклашимиз керак.

Маҳкамов Ленанинг Аброрга икхосманд шогирд эканини ва ҳозир унинг фикрларини айтаётганини сезиб турарди. Аброр гўё Карим Маҳкамовни ўзига тенг кўрмагани учун уни шу ёш қиз билан

баҳслаштириб қўйиб, бир четда қараб турганга ўхшарди. Шунинг учун Маҳкамов Ленанинг гапини писанд қилмасдан Аброрга киноя билан гапирди:

— Ўтган асрда Бўзсув бўйларида одам киролмайдиган ёввойи тўқайзорлар бўлган. Бу тўқайларда йиртқич йўлбарслар юрган. Мен буни ишончли манбаларда ўқидям. Агар Бўзсувни ўша даврдаги аслига ўхшатиб тиклайдиган бўлсаларингиз, тўқай ўстириб, бирор еқдан йўлбарс топиб келиб қўйиб юборасизлар чамаси, а?

Аброр ҳам киноя билан кулимсиради-ю:

— Тўқайлар Бўзсув бўйлари қаровсиз қолган оғир даврларда пайдо бўлгани рост,— деди.— Биз Бўзсув бўйларини меҳнаткаш халқ яшнатиб обод қилган яхши даврларнинг анъаналарини давом эттирмоқчимиз. Бўзсув Чирчиқ дарёсидан бошланади. Ўша томонларда бир вақтлар йўлбарслар юганига келсак, бу ҳодиса Бўзсувнинг обрўсини туширмайди, Карим ака. Аксинча, мана ҳозир Амур дарёси бўйларида, Уссурий ўлкасида йўлбарслар борлиги ўша жойдаги табиатнинг обрўсини оширади. Агар ўтган асрларда ҳам табиатнинг қизил китоби бўлганда эди, Бўзсувнинг юқори томонларида юрган йўлбарслар сақлаб қолинарди. Бугунги авлодлар бунинг учун раҳмат айтармиди ёки сизга ўхшаб норози бўлармиди, а Карим ака?

Ёшлар бу гапдан кулиб юборишди. Карим Маҳкамовнинг пастки жағи кескин силкинди:

— Э, унақа йиртқич дарранда учун сиз раҳмат айтаверинг! Менинг бунақа сафсаталар учун вақтим йўқ!..

Карим Маҳкамов дераза олдига қўйилган чизмакашлик комбайни томон асабий юриб ўтди. У тўхтаб қолган ишига киришар экан, билагига олтин соатга тикилиб қараб олди. Унинг бутун важоҳати Аброрнинг иш вақтида бошқа нарсаларга хаёлини бўлаётганидан норози эканини, агар аҳвол шундай бўлаверса уни директорга бориб айтажанини кўрсатиб турарди.

Бу одам аслида Шерзод Баҳромовнинг маслакдоши эди. Аброр унинг Шерзод билан бир маҳаллада ўсганини, болаликдан қил ўтмас ўртоқ эканини, оилавий борди-келдиси ҳам борлигини биларди. Ка-

рим Маҳкамов қайнағаси Сайфулла Раҳмонов билан Шерзод Баҳромовни бир-бирига боғлаб турадиган «кўприк» вазифасини ҳам ўтар эди. Шерзод Баҳромовнинг номзоди мукофотга қўйилганда мана шу Карим Маҳкамов уни директор қайнағаси орқали қаттиқ ҳимоя қилган, Аброрнинг номзоди ўтмасдан, Шерзоднинг номзоди ўтганда дўпписини осмонга отиб қувонган эди.

Аброр қўлидан дуруст иш келмайдиган бу одамни ўз устахонасидан бошқа бўлимга жилдирмоқчи ҳам бўлди. Лекин институт директори Сайфулла Раҳмонов бунга розилик бермади, икковини кабинетига чақириб, «майда-чуйда туйгуларга берилманглар, бир ёқадан бош чиқариб ишланглар, биз ҳаммамиз бир коллективнинг аъзоларимиз, бир аравага қўшилган отлардай юкни барабар тортишимиз керак», деб насиҳат қилди. Лекин Карим Маҳкамов аравани тортишдан кўра, унинг устига чиқиб, миниб юришга устареқ эди. Қайнағасининг директорлигидан ҳам у худди мана шу тарзда фойдаланарди. Аммо буни Раҳмоновга айтиб тушунтириб бўлмас, қариндошининг айбини айтган одам унинг ўзини айблаётгандай ёмон кўринар эди. Шунинг учун Аброр тишини тишига қўйиб, Карим Маҳкамов билан бирга ишлаб келарди. Эртаю кеч шу одам билан бир хонада ўтирар экан, Карим Маҳкамов унинг ҳар бир гапини директорга чаппа қилиб етказиши мумкинлигини, барча ижодий сирларини рақиби Шерзод Баҳромовга бориб айтишга тайёрлигини сезган сари чигал ва мураккаб туйгулардан изтироб чекарди. Унинг бу изтиробини шоғирдлари ҳам сезишар, айниқса, Фарҳод билан Лена доим унинг оғирини енгил қилишга интилишар эди. Ҳозир ҳам улар Карим Маҳкамоя писанд қилмаган Бўзсув тасвирини эъзолаб деворнинг баланд жойига суратга ўхшатиб маҳкамлаб осишди.

Бўзсув энди девордан оқиб ўтаётгандай кўрина бошлади.

— Қани, энди ишга! — деди Аброр. Ҳамма ўз чизмакашлик столи олдига ўтди. Улар шаҳар марказидаги гулзор майдончанинг ободонлаштиришга оид лойиҳаларини чизмоқда эдилар. Аброр майдонча чет-

ларига ўтказиладиган дарахтларнинг ўрнини ва турини аниқлашга тушди.

У бир тахта оқ қоғоз олиб, катта кўчани қўш чизиқ билан белгилади-да, унинг бериги томонига эман, арғувон, чинор дарахтларини ўрнатиб кўрди. У дарахтларнинг шаклини худди ҳарфларни сзгандай осон ва тез чизар эди. Бир-икки қўл ҳаракати билан қоғоз юзида чинор ёки эман белгилари таниса бўладиган шаклда кўриниб қоларди. Аброр майдончанинг кенглигини-ю, чинорларнинг баландлигини хаёлан бир-бирига таққослаб кўрди. Қандайдир номуносиблик бордек, майдонча бундай улкан дарахтларнинг шохлари соясида қолиб кетадигандек туюлди. Шундан кейин уларни ўчирди-да, яна оқ қоғоз олиб, мирзатеракларнинг расмини чизиб кўрди. Улар ҳам баланд усади, лекин шохи тиккага кетади, демак, гулзорга унча кўл соя солмайди. Балки мажнунтоллар дуруст бўлар? Аброр яна бир тахта оқ қоғоз олиб, мажнунтолларнинг расмини чизаётганда столи устидаги телефон жиринглаб қолди. Бу—пастига уч хонали рақам ёзиб қўйилган ички телефон эди. Аброр хаёлини бузган жиринглашдан энсаси қотиб, трубкани истар-истамас олди. Трубкадан салмоқли таниш овоз эшитилди:

— Алло!.. Аброр Аъзамович!

Аброр институт директорини таниб трубкани қулогига маҳкамроқ босди:

— Эшитаман, Сайфулла Раҳмонович.

— Бир минутга кира оласизми?

— Ҳозирми?

— Ҳа ски бандроқмидингиз?

Одатда, жуда муҳим ва зарур иши бўлмаса директор ўзи телефон қилмас, қабулхонадаги секретари орқали чақиртирар эди. Аброр шуни ўйлади-ю:

— Йўқ, майли, ҳозир кираман, — деди.

Хонада ишлаётганлар директорнинг номини эшитиб сергакланиб қолдилар. Ҳамманинг хаёли Бўзсувга оид гапларга кетди. Аброр эшикдан чиқаётганда Лена унга:

— Омад тилаймиз, Аброр Аъзамович! — деб қўйди.

Директорнинг кабинети бешинчи қаватда эди. Учинчи қаватда ишлайдиган Аброр мрамар зинаподан шошилмай юқорига чиқди. Қабулхонада уч-тўрт киши навбат кутиб ўтирган экан, секретарь қиз Аб-рорга:

— Сиз кираверинг! — деб эшикни кўрсатди.

Сайфулла Раҳмонович тўрдаги стол ёнида ўтирган кўйича Аброрнинг саломига алик олди-да, қўли билан бўш креслога таклиф қилди. Иккинчи креслода институт бўлимларидан бирининг бошлиғи бўлган ўрта яшар кўҳликкина аёл ўтирарди. Аброр келганда директор ўша аёлга қараб:

— Ўртоқ Илҳомова, гапираверинг,— деди.

— Сайфулла Раҳмонович, мен сизнинг команди-ровкадан қайтишингизга мунтазир эдим. Кисловодск-ка путёвка бор экан... Билетларни ҳам олдик. Энди, илтимос қиламан, отпускамни берсангиз.... Мана, аризам.

— Аризани қолдиринг. Ўйлашиб кўрамыз.

Аброрнинг олдида шахсий иши тўғрисида гапи-ришдан ийманаётган кўҳлик аёл:

— Вақт оз қолган-да, Сайфулла Раҳмонович,— деди.— Илтимос... Ҳозир шуни...

Директор осойишта, паст товуш билан:

— Кейин кирасиз,— деди.

— Эртагами?

— Дам олиш кунидан кейин.

Аёл ҳаяжонланганидан қизариб кетди:

— Душанбадами? Биз сешанба кuni жўнашимиз керак, Сайфулла Раҳмонович! Билет куяди-ку, қан-доқ қиламиз?

Кўҳлик аёл безовта бўлгани сари Сайфулла Раҳмонович ўзини осойишта тутар эди.

— Биз сиз билан аввал давлат топшириқларини бажаришимиз керак,— деди у бошиқ товуш билан.— Душанба кuni кирасиз.

Аёлниинг қандайдир топшириқни вақтида бажарма-ганики Аброр энди сизди. Сайфулла Раҳмонович у билан бўладиган гапни тезроқ тугатишни истар, шу-нинг учун унинг устига Аброрни чақирган эди. Ор-тиқча эътирозга ўрни қолмаганини сезган аёл:

— Хайр, майли,— деди-да, бўшашиб чиқиб кетди.

Сайфулла Раҳмонович бошини солинтириб бир лаҳза ўйланиб турди. Унинг ўсиқ гайир сочлари оппоқ оқариб кетган. Лекин ёши ҳали элликка борган эмас. Юзлари ажинсиз. Пешанасига қайрилиб тушиб турган қалин оқ сочлари тагидан қошлари қоп-қора бўлиб ажралиб кўринади.

Аброр ҳозир унинг Бўзсув ҳақида гап очишини кутиб, юраги гупиллаб ура бошлади. Сайфулла Раҳмонович ходимларини жуда қаттиқ туталиган одам. Аброр буни ҳозирги аёл билан бўлган муомаладан яна бир сизди.

— Майдончанинг лойиҳасини қачон топширасиз?
— тўсатдан сўради директор.

— Яна уч-тўрт кунлик иши қолди.

— Бизга талаблар йўқми?

Аброр Бўзсувга оид таклифларини Сайфулла Раҳмоновга бундан бир ойча олдин ёзиб берган эди. Шунинг жавобини сўрагиси келди-ю, лекин бояги аёлга қилган муомаласини эслаб иккиланди.

Унинг қандайдир андишага бораётганини сезган Сайфулла Раҳмонович:

— Айтаверинг! — деб кулимсиради. У қисиқ кўзли одам эди. Кулимсираганда кўзлари қисилиб, ёпилай-ёпилай деб қолар, шу билан юзи жуда беозор кўринарди.

Аброр энди дадилланди-ю:

— Мен бошқа бир нарсани сўрамоқчи эдим,— деди.— Ҳар бир ижодкорнинг кўнглига тугиб юрган режалари бўлади. Мен кўпдан бери Бўзсув бўйларини ўйлаб юраман.

— Ҳа, айтмоқчи,— деб Сайфулла Раҳмонович пешанасини қашиди, сўнг столининг тортмасидан Аброрнинг ўрам қилинган лойиҳасини ва уларнинг ичидаги сзувларни олди: — Бўзсув ҳақидаги фикрларингизни ўқиб чиқдим. Умуман... ёмон эмас. Бўзсувни мен ҳам яхши кўраман, Аброр Аъзамович. Бунақа ажойиб анҳор на Самарқандда бор, на бошқа катта шаҳарларимизда. Бўзсувдан тоғларнинг суви оқиб келади. Яна шу билан бирга тоғ ҳавоси ҳам Тошкентга кириб келади. Бўзсув тоғ ҳавосига йўл очиб, кетидан эргаштириб келса керак. Шунинг учун Бўзсув бўйида бирпас ўтирсангиз, қушдай снгил бўласиз.

— Гап шунда-да, Сайфулла Раҳмонович. Тошкентдай шаҳри азимда, беҳисоб машиналарнинг дуди орасида яшаган ҳар бир одам Бўзсувнинг ҳавосидан нафас олиб турмаса бўлмайди.

— Биз бунинг учун Бўзсув бўйларида дам оладиган оромгоҳларни иложи борида кўпайтирамиз. Ҳар икки қирғоқ кета-кетгунча одамлар писда юриб истироҳат қиладиган жойлар бўлади. Ҳозирча Гагарин парки-ю, олти қаватли маъмурий бинонинг этаклари ўшанақа яхши сайилгоҳга айланди. Юқорида «Ғалаба» ўрмонпаркининг бир томони — Виставка жойлашган қирғоқ бўйлари ҳам дуруст-а?

Сайфулла Раҳмоновичнинг гап оҳангидан, «ортиқча ташвишга ўрин йўқ», деган бир маънони сезган Аббор:

— Тўғри-ю,— деди,— лекин Виставкадан то Ганчтепагача қирғоқнинг қанча жойи ҳали қаровсиз этибди-да. Арпапоя ариғидан Бўржаргача қилинадиган ишлар ҳам кўп. Қирғоқнинг гўзал бир жойини пивзавод эгаллаб турибди. Бошқа жойида...

— Ҳаммаси ўз навбати билан ҳал бўлади, Аббор Аъзамович. Ҳали анҳорнинг тагидан метро йўл солиб ўтиши керак. Нариги томонларига янги театрнинг биноси тушадиган бўляпти. Илгариги эгар-жаблук фабрикасининг ўрнида Ёзувчилар уюшмаси катта қурилиш қиляпти. Қирғоқнинг ўша жойлари кейинчалик ўша биноларга мослаб обод қилинади.

— Тушунаман, Сайфулла Раҳмонович. Лекин ҳар битта объектнинг қурилиб битишини кутиш, кейин қирғоқни мослаб обод қилиш қуроқ бир услубга йўл очади. Сиз ўзингиз ҳам қуроқ услубга қарши гапирганингиз эсимда бор. Бўзсув бўйида ягона мсьморлик ансамбли барпо қилинади, деган эдингиз.

— Қуроқ услубга йўл қўймаслик ҳам бизнинг ўзимизга боғлиқ. Бекорга бу ерда ўтирибмизми? Координация қиламиз!

— Лекин ҳар сафар лойиҳаларни анҳор ландшафтига мослаб қайта кўриб чиққунча, Бўзсувнинг қирғоқларини мустақил объект тарзида обод қилиш яхши эмасми, Сайфулла Раҳмонович? Бўзсув катта бир тарихий обида, унинг қайта тик-

ланадиган жойлари кўп. Тошкентнинг икки минг йиллик тарихини кўрсатадиган чорбоғлар, шийпонлар, бошқа этнографик нарсаларнинг ҳаммасини Бўзсув бўйларига қуриб, такрори йўқ бир ансамбль яратиш мумкин.

— Энди буни айтиш осон, Аброр Аъзамович. Амалда сиз айтгандақа қилиш учун неча миллион пул, неча йил вақт керак.

Ҳеч бўлмаса Бўзсувни келгуси йил режаларига қаратиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасми?

— Мумкин. Фақат Бўзсувнинг қаерини?

— Масалан, илгари Қаймоқ бозор бўлган Ганчтепани олинг. Шаҳарнинг энг кўкракдор жойларидан бири шу. Бўзсув Ганчтепанинг ён-веридан худди дарёдай ҳалқаланиб, айланиб ўтади. Ландшафт мейморчилиги учун бу жуда қулай. Бўзсув айланиб ўтадиган жойдан Ганчтепа устига кенг кўприк қурилса... Тепалик ҳозир сувсиз тақир бўлиб чангиб етибди. Лекин насослар билан сув чиқариш ҳеч гап эмас. Бир гектардан ортиқ ер майдони бор, тупроғи жуда яхши. Гуллар ўстириб, дарахтлар экиб, ниҳоятда обод манзилга айлантириш мумкин. Тепаликнинг энг кўзга кўринарли жойига классик услубда битта бино қурилса, кешинлар билан безатилса...

— Бу тепаликда никоҳ саройи қурилсин, деган таклиф тушган эдимиз?

— Ҳа, менимча, бу бинони Тошкент музейига айлантириш ҳам мумкин. Қадимги замонлардан ҳозирги кунларгача шаҳарнинг икки минг йиллик тарихи Бўзсувга алоқадор бўлган. Бундай музей Бўзсув бўйига тушгани яхши.

— Лекин бу тўғрида бошқа фикрлар ҳам бор.

— Бу фикрлардан биринчи мени ҳам эшитганман.

— Қайсисини?

— Бўзсувнинг ҳалқаланиб оққан жойларини тўғрилаб, тасқдай тик бетон ўзан қуриш ҳақидагисини.

«Тасқдай тик» деган сўзларлати истеҳзо Сайфулла Раҳмоновичга сўмади. У афтини буриштириб:

— Лекин сиз баъзан сал торлик қиласиз-да, — деди. Аброр директорнинг куёви Карим Маҳкамовни эслади-ю, гапига аниқлик киритмоқчи бўлди:

— Мен Шерзод Баҳромовни назарда тутган эдим. Бу ўртоқ ҳамма аригу каналларнинг ўзанини тўғрилаб, бетонлаштириб чиқиш ниятида.

— Баҳромовни орага суқманг, сиз у билан мудом чўқишиб ўрганиб қолгансиз,— деди Сайфулла Раҳмонович. «Чўқишиб» сўзи орқали Аброрнинг бояги истеҳзосини унинг ўзига қайтаргандай бўлди-да, яна мулойимлашди.— Мен ўзимнинг фикримни айтмоқчиман, Ганчтепани обод қилиб, Бўзсувнинг бу ердаги ҳалқасини сақлаб қолиш керак. Бу жиҳатдан сиз ҳақсиз. Фақат тепаликнинг кунчиқиш томонидан бошқа ўзан қазиб, сувнинг ярмини ўша ўзандан олиб ўтилса, Ганчтепа ўртада чиройли бир оролга айланиб қолади.

— Яхши фикр... Бироқ...

Сайфулла Раҳмоновичнинг ўнг томонида — қатор турган телефонларнинг енида лампочка бир исча марта ўчиб енди. Унинг телефонлари жирингламасди. Трубкани қабулхонадаги қиз олар, зарур деб ҳисоблаган пайтда махсус тугмани босар, ичкарида лампочка енар ва директор трубкани олар эди. Лекин ҳозир Сайфулла Раҳмонович лампочканинг енишига ҳам эътибор бермай сўзида давом этди:

— Ганчтепа устига еса биз халқлар дўстлигини улуглайдиган бир бино қуришимиз керак. Чунки Тошкентнинг зилзила пайтида кўрсатган жасоратига атаб «Мардлик» деган монумент қўйилади. Оғир пайтда Тошкентга ердамга келган барча қардош халқларнинг бизга қилган яхшиликлари шу ҳайкал енида гранитга ўйиб, абадий ўчмайдиган қилиб ёзилади. Сизга менинг маслаҳатим, Аброр Аъзамович, ижодий режаларингизнинг гоаявий томонига кўпроқ эътибор беринг. Анъаналар ўз йўлига, аммо биз учун янги социалистик гоаялар биринчи ўринда туради.

— Тўғри, мен айтган фикрлар ҳам янги Тошкентнинг кўркини очишга қаратилган, Сайфулла Раҳмонович. Чунки янгилик яратиш учун халқимизнинг ерлар давомида орттирган яхши анъаналаридан ижодий фойдаланиш ҳам керак.

— Анъаналардан фойдаланишга ҳеч ким қарши емас, лекин...

Телефонлар ёнидаги лампочка яна ўчиб ёна бошлади. Сайфулла Раҳмонович стол устида турган репродукторга ўхшаш оқ қутичанинг тугмасини босди-да, оғзини унга яқинлаштириб деди:

— Тамара, мен бандман, тушундингизми?

Оқ қутичадан қабулхонадаги қизнинг саросимали овози эшитилди:

— Тушундим, Сайфулла Раҳмонович, кечирасиз!

Директор яна Аброрга юзланди:

— Бундай келишайлик, Аброр Аъзамович. Сиз ижодкор одамсиз, ўйлаб юрган режаларингиз бўлиши табиий. Уйда, бўш вақтларда пишитиб юраверинг. Вақти келганда бу лойиҳаларингиз ҳам кун тартибига қўйилади. Ўшанда ҳаммасини батафсил муҳокама қилиб, энг яхшиларини албатта амалга оширамиз. Ҳозир эса сиз билан бизга давлат томонидан топширилган жуда катта бир ишни қилишимиз керак.

Сайфулла Раҳмонович баланд пўлат сандиқни очиб, ундан қоғози қизғиш катта лойиҳа — плани олди. Унинг қатларини очиб, столи устига эҳтиёт билан ёзди.

— Танияпсизми? — сўради директор.

Лойиҳа — режа турли-туман, мураккаб чизиқлардан иборат бўлса ҳам, Аброр бир қарашда уни таниди. Бу Марказий майдоннинг кенгайтирилган янги лойиҳаси эди, унинг авторлари орасида Сайфулла Раҳмонов ҳам, Аброр ҳам бор эди. Бу майдонни аввалгисидан бир неча баробар катта қилиб шарқ томонини Навоий кўчасигача кенгайтириш ҳақидаги фикр анча мунозараларга сабаб бўлган эди. Чунки ҳали бу ерда элликдан ортиқ турли бинолар, Инженерлар кўчаси, Коммуналчилар майдони, Кино ходимлари уйи, паспорт столининг икки қаватли гиштин биноси, бир талай тураржойлар, идоралар бор эди. Бир йилда ҳаммасини кўчириб олиб ташлаб, ўрнига улуғвор майдон қуриш Аброрга ушалиши қийин бўлган бир орзудай туюларди.

— Лекин мана, қарор чиқди, бизнинг таклифлар ўтди! — деди Сайфулла Раҳмонович тантанали товуш билан. — Бу майдоннинг зилзиладан олдинги кўриниши эсингиздами? Энг баланд бино — уч қаватли эди. Бир қаватли пастак уйлар кўп эди. Энди бир қаранг.

Аброр лойиҳаларга қараб туриб, йиғирма қаватли маъмурий бинони кўз олдига келтирди. Келажақда ҳали Олий Советнинг кўп қаватли биноси қурилмақчи.

— Хуллас,— деб давом этди директор,— илгариги энг баланд уч қаватли бино энди мана бу янги иморатларнинг ҳаммасидан паст бўлиб қолди. Майдон ҳам аввалгидан бир неча баробар катта. Унинг марказий «ўқи» ҳозир бошқа нуқтага кўчди. Фонтанлар бўлсин. Чиройли йўлкалар бўлсин. Энг нодир дарахтлар, энг чиройли ўсимликлар ўссин. Ҳар битта дарахтга ер остидан қувур билан сув олиб келамиз, емгир сувга ўхшатиб томчилатиб суғорадиган пуркагичлар ўрнатамиз. Бу ишнинг энг зўр мутахассислари сизнинг устахонангизда. Шунинг учун бу катта ишнинг амалий лойиҳасини сизга топширмақчиман.

— Ишончингиз учун раҳмат.

— Яшанг!

— Муҳлати неча ой?

— Бошқа вақт бўлса бир йил берардик. Лекин юбилей яқин. Қурувчиларга вақт кўпроқ қолиши керак. Шунинг учун лойиҳани олти-етти ойда тугатишингиз керак.

— Олти ойда бундай катта ишни қандай тугатиб бўлади?

— Сиз ёлғиз бўлмайсиз. Инженерлар бор. Ободонлаштирувчилар бор. Ҳаммамиз бир тан — бир жон бўлиб ишлаймиз. Мана, лойиҳани олиб бориб, бўлимингизга кўрсатинг.

Сайфулла Раҳмонович аввал унга лойиҳани тутқазди-ю, кейин столининг четида турган Аброрнинг Бўзсувга оид ёзувларини ўрам қилиб берди:

— Аммо мана буни узоқроқ жойга ташлаб қўйинг, асосий ишга халақит бермасин. Аброр Аъзамович, мен сизга ишнинг энг нозик бадий қисмини топширдим. Бирон ишқаллик чиқса тортинмай келиб айтинг! Қабулхонада навбат кутиб ўтирмай тўғри кираверинг. Бўзсув лойиҳасига кейин масала пишганда қайтамиз.

Аброр ёзувларини унинг қўлидан индамай олиб чиқиб кетар экан: «Шу-да,— деб ичида гижиниб

қўйди.— Нуқул олма пишиб оғзимизга тушишини кутамиз. Узимиз жон койитиб пиширай демаймиз».

* * *

Ишдан кейин бозорга ва магазинга кирган Аброр иккита қўнғир қоғоз халтани егулик нарсаларга тўлдириб, уйига қайтди. Эшикни очган Малика дасанининг қўлидан қоғоз халталарни ола туриб:

— Вий-й, ширмой! Бодринг! Гилос! — деди қувноқ товуш билан.

Ошхона томондан Зафар чопиб чиқди:

— Қани гилос?

— Мана! — деди Малика.— Дада, мунча кеч қолдингиз?

— Магазинда одам кўп экан...

Учовлари кефир ва қаймоқ шишаларини, учбурчак қоғоз идишга солишган сутни, сосиска, пишлоқ, яна бир талэй егуликларни олиб, ошхонадаги холодильник томонга ўтдилар. Зафар сабри чидамай гилосдан бир кафт олди.

— Ювиб е! — деди Малика унга.

Зафар гилосдан ювиб ер экан, данагини лабига қисиб, ахлат челагига узоқдан отиб тушириб ўйнай бошлади.

Аброр учинчи қаватга юк кўтариб чиққунча анча ҳансираб қолган эди. Стулга ўтириб, ҳоргин бир мамнулик билан болаларига қаради.

— Тинчликми, Малика?

Сут-қатиқларни холодильникка жойлаётган Малика:

— Бобом келувдилар,— деди.— Сизни анча кутиб ўтирдилар.

— Кетиб қолдиларми? Қачон?

— Ярим соатча бўлди. Чой дамлаб бердим. Бир пиёла ичдилар, холос. Қовоқлари солиқ.

— Бирон гап бўлмаганимикин? Сенга айтмадиларми?

— Йўқ, нуқул ух тортдилар. Сизни «борсин», деб кетдилар.

Аброр хавотирланиб ўрнидан турди:

— Оббо!.. Мен бориб келай бўлмаса.

— Ужин қилмаймизини, дада? — сўради Малика.